

Een onbekend ontwerp van Pieter Aaronsz. Noorwits

De toren van de Willibrorduskerk in Hulst (1663-1667)*

Simon Groenveld

In de nacht van 19 op 20 november 1663 raasde een noodweer over Staats-Vlaanderen, onder meer over het vestingstadje Hulst. Daar zagen tussen half vier en vier uur tenminste vier soldatenop-wacht, hoe de bliksem insloeg bovenin de toren van de grote, gotische Willibrorduskerk, net onder het kruis. Terwijl de ene soldaat zijn sergeant waarschuwde, schreeuwde een andere 'brand' en snelde een derde het stadhuis in om daar de brandklok te luiden.¹ Hoe lang het duurde voordat een blusactie op gang kwam, is niet duidelijk. Wél, dat van dichtbij en veraf karren met brandspuiten werden ingezet. Onder anderen kwamen zes spuitgasten met twee spuiten uit het Vlaamse Sint Niklaas om het vuur 'soo veele mogelijk te helpen blussen'.²

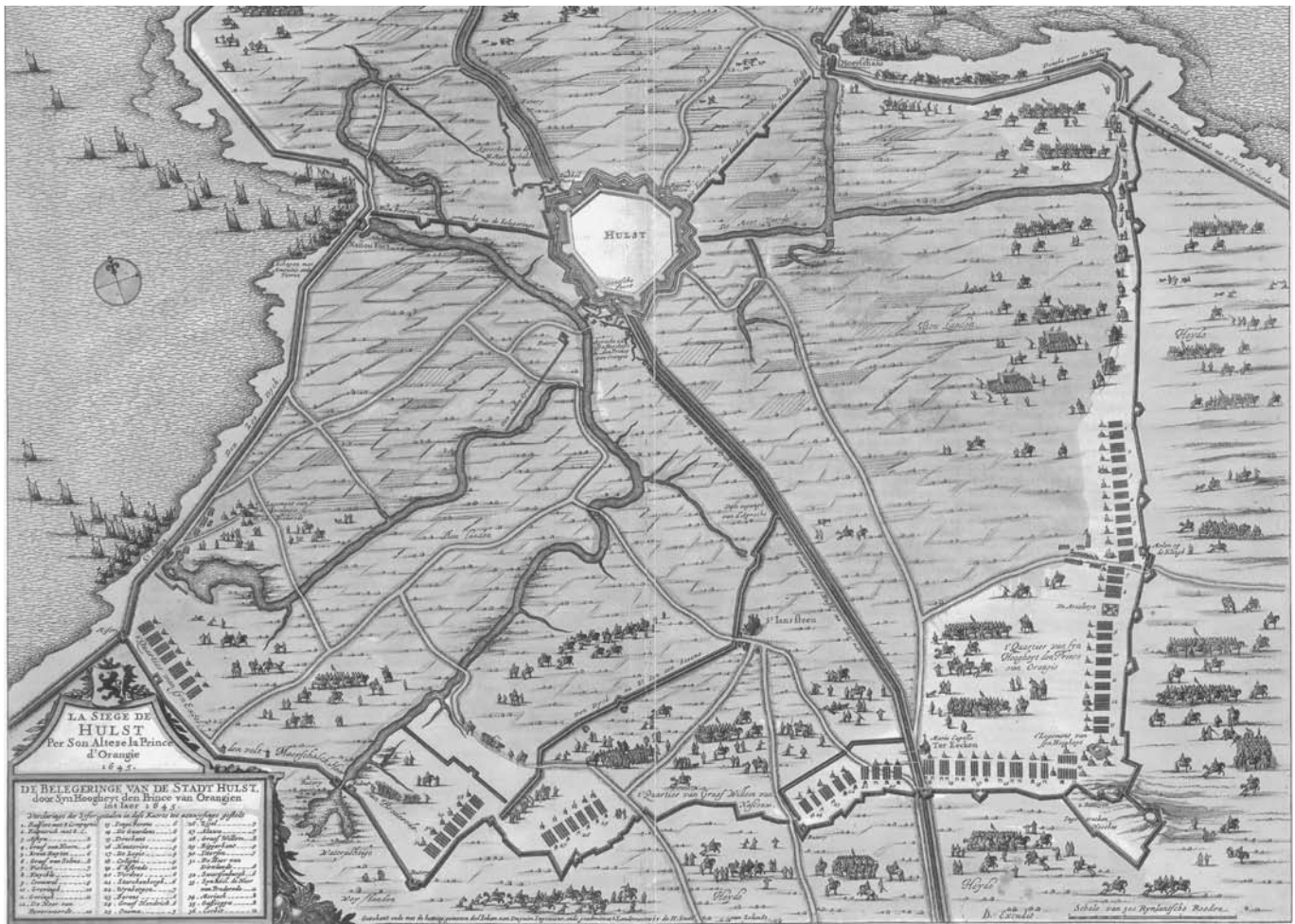
De brand bleek allereerst de vieringtoren, gebouwd na een vorige inslag in 1562, van boven tot aan de omloop te hebben vernield. Daaruit waren onder meer het uurwerk, de luidklokken en de veertien speelklokken van de voorslag – een klein carillon – gevallen, gloeiend en smeltend. Samen met de brandende torenresten hadden ze de kappen van het hoogkoor, van de dwarschepen en de kapellen vernield. Alleen de uurklok was ongehavend naast het gebouw op het kerkhof terecht gekomen. De kap van het schip was gespaard, maar het interieur bleek zwaar gehavend, onder meer doordat de brandspuiten er overal waren rondgereden. Blijkens latere rapporten waren alle muren overeind gebleven.³

Grootscheepse werken waren nodig om het gebouw weer geschikt te maken voor gebruik door de kerkelijke gemeente, die nu tijdelijk in een 'houdt magasin' trok. De eerste aandacht concentreerde zich op de totaal verwoeste bovenbouw van de vieringtoren. Met het verdwijnen dáárvan waren immers allerlei zorgfuncties verloren gegaan. De algemene tijdsaanduiding was verdwenen, luidklokken voor de meeste dagelijkse signalen stonden niet meer ter beschikking. Dit leverde last op voor de inwoners binnen de vesting. En niet minder voor de bevolking van Hulsterambacht, het plattelandsdistrict rond de stad, die de klokken over grote afstand kon horen. Met het werk aan de toren, zo bleek onverwachts bij bestudering van Hulster rekeningen in het kader van een ander onderzoek, is direct de naam van de Hollandse architect Pieter Aaronszoon Noorwits (ca. 1612-1669) verbonden. Hoe vallen werkzaamheden van deze Haagse bouwkundige voor het verre Hulst te verklaren? Welke informatie verschaffen de vele bewaard gebleven bronnen ons over zijn arbeid voor de Hulster toren? Hoe kunnen wij zijn werk kwalificeren?

De institutionele situatie

De relatie tussen Noorwits en Hulst is niet te begrijpen zonder enige kennis van de bestuurlijke structuren in en rond het stadje. Net als andere delen van Staats-Vlaanderen had Hulst eeuwenlang behoord tot het Zuid-Nederlandse graafschap Vlaanderen. Maar tijdens de Tachtigjarige Oorlog was het noordelijkste deel daarvan stukje bij beetje aan de nieuwe Republiek der Verenigde Nederlanden toegevoegd. Evenals de kop van Brabant was dit gebied veroverd om een strategische buffer te creëren ter beveiliging van de Republiek. Deze bufferstroken werden 'Generaliteitslanden', geen zelfstandige gewesten. Zij kwamen onder het gezag van de Generaliteit, het geheel van algemene instellingen die door de Zeven Provinciën niet boven, maar tussen zich in waren gecreëerd voor onderlinge samenwerking. De voornaamste colleges daarvan waren de Staten-Generaal en de Raad van State. De laatste werd meer en meer het voorbereidende en uitvoerende orgaan van de eerste.⁴

Staats-Vlaanderen kreeg zijn eerste vorm nadat de opstandelingen in 1575/1576 Biervliet en in 1583 Terneuzen hadden veroverd op de officiële landvoogd, en Axel in 1586. Hulst volgde wel in 1591, maar ging in 1596 alweer verloren. Dit waren jaren, waarin de bestuursstructuren van de jonge Republiek nog gestalte moesten krijgen. De Raad van State besloot, het bestuur over dit kleine Vlaamse gebied over te dragen – te committeren – aan Gecommitteerde Raden, het dagelijks bestuur van de Staten van Zeeland in Middelburg, maar behield zelf het hoogste gezag. Het gebiedje, weldra zonder Hulst, ging daarom de geschiedenis in als het *Committimus* – letterlijk: wij vertrouwen toe. Maar toen later in het westen Sluis en Aardenburg werden veroverd (1604), en in het oosten Sas van Gent (1644) en Hulst (1645) – toen werden deze geen onderdeel van het *Committimus*, evenmin als hun ommeland (afb. 1). Het landsheerlijke gezag werd er nu wél door de Generaliteit op zich genomen en uitgeoefend: de Staten-Generaal traden op als graaf van Vlaanderen. Onder hún gezag stond het hoogste rechtscollege voor dit gebied: de Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg.⁵ De algemene Staten benoemden bijna alle hoogste lokale functionarissen, die namens hen optraden: de baljuws. Zij hadden ook het landsheerlijke recht om jaarlijks in Hulst en omgeving de plaatselijke magistraten te kiezen. Dit lieten zij iedere zomer doen door een wisselend samengestelde commissie uit hun midden. Bovendien hield de Raad van

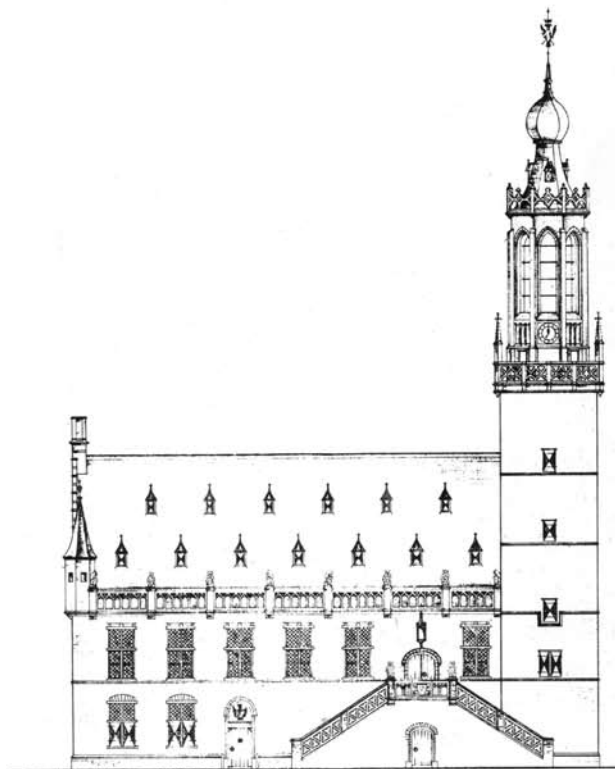
Afb. 1. Johan van Duynen, Belegeringskaart van Hulst en omgeving. Joan Blaeu exc. 1649 (GA Hulst)

State elk voorjaar controle op de inning der belastingen en accijnzen en de toestand van de vestingwerken daar. Hiertoe kwam dan een commissie van twee raadsheren naar het gebied.⁶ Geleidelijk aan eiste het bestuur van de Generaliteitslanden steeds meer tijd van de Raad op.⁷

Op het lokale vlak hadden een stad zoals Hulst en een district als Hulstereambacht ieder hun eigen bestuur, gelijk van opbouw. Mede omdat de colleges van stad en Ambacht hun zetel in Hulst hadden, werden de regeringsfuncties er soms door dezelfde personen bekleed, nu eens voor de stad, dan weer voor het Ambacht. Elk van beide, stad én Ambacht, kende een hoogste functionaris die, zoals gezegd, de vertegenwoordiger was van de grafelijkheid: de baljuw, die met name openbaar aanklager was. Het bestuur was in handen van zeven schepenen, afkomstig uit de burgerij, van wie de eerste de titel burgemeester droeg. De schepenen traden tevens op als lokale rechters (afb. 2). Opmerkelijk was, dat deze streken anders dan Holland, geen politieke raad, een vroedschap, kenden. Bij ernstige situaties riep men hier 'Notabelen' bij elkaar. Dezen vormden meestal geen nauw omschreven college. Maar wél behoorden zij tot de allerrijksten; ieder wist precies om wie het ging. Zo werden zij in Hulst, der-

tien in getal, samen met de dekens van de gilden al op 20 november 1663 bijeengeroepen voor beraad over de plotselinge problemen vanwege de kerkbrand.⁸

Onder deze lokale besturen was een klein aantal functionarissen actief. De magistraten hadden een griffier als penvoerder in dienst die soms tegelijk thesaurier was, en kenden een aantal subalterne ambten, kerk- en weesmeesterschappen onder meer. De kerkmeesters werden voor het beheer van hun financiën terzijde gestaan door een ontvanger, overigens uit hun eigen sociale kring. En specifieke functies waren die van agent en procureur. Evenals vele andere steden had Hulst belang bij goede, directe verbindingen met het bestuurscentrum Den Haag. Die verbindingen liet de magistraat soms onderhouden door een commissie uit zijn midden, maar liever door een vaste vertegenwoordiger: de politieke door een agent, de juridische door een jurist. In deze jaren was de agent een jurist, wonend in Den Haag: eerst Goris Wolfsen, en vanaf januari 1667 Elias Vos die daarvoor 75 gulden per jaar plus onkostenvergoeding ontving, terwijl al eerder als procureur en interim-agent – wegens ziekte van Wolfsen – de notaris Willem van der Cruick optrad, wie 50 gulden plus vergoeding werd betaald.⁹

Afb. 2. Van het stadhuis, voorheen schepenhuis van Hulst, bestaan nagenoeg geen eigentijdse afbeeldingen (zie voor een deel ervan hierna, afb. 21). Afgebeeld is een twintigste-eeuwse reconstructie van de midden zestiende-eeuwse toestand door A. Pollet (Uit: Brand, Geschiedenis, 85)

Overigens vraagt de kerkelijke structuur nog enige aandacht. In de Republiek – en ook in Hulst en omgeving – was het calvinisme de publieke godsdienst geworden. De eigendom van de kerkgebouwen was overgegaan op de lokale overheden, die ze – met uitzondering van de toren – aan de gereformeerden ter beschikking stelden. Zo was dat ook gegaan met de Willibrorduskerk in Hulst. Maar de oude structuren waren niet verdwenen, met name was de parochie als lagere bestuurlijke eenheid blijven bestaan. Samen met een flink gedeelte van het Ambacht vormde Hulst één parochie; de Willibrorduskerk was haar parochiekerk.¹⁰ Binnen die parochie golden bovendien nog oude gewoonten. Eén daarvan was het recht om tienden te heffen. Dat werd deels uitgeoefend door leken, onder wie de prins van Oranje en de heer van Maelstede, deels nog door katholieke geestelijke instellingen uit de Zuidelijke Nederlanden: het Kapittel van Kortrijk – in deze jaren zelfs Frans –, de abdijen van Baudeloo, Cambron en Ter Doest onder meer.¹¹ Ook inzake de betaling van de kosten van de restauratie van de Willibrorduskerk zouden deze tiendheffers een herkenbare rol spelen.

Restauratie van de oude situatie?

Al op de dag van de ramp vergaderde het voltallige stadsbestuur, zowel in eigen kring als samen met acht van de dertien notabelen en zeventien gildenvertegenwoordigers. Twee onderwerpen

Afb. 3. Cornelis de Vos, *Gezicht op Hulst* (detail). De Willibrorduskerk is hier afgebeeld met de toren, gebouwd na de brand van 1562. Rechts het stadhuis. Olieverf op doek, 1628 (Stadhuis Hulst)

waren nu en in volgende besprekingen urgent: de snelle consolidatie en restauratie van het kerkgebouw, en het verwerven van de benodigde financiën. De stad zat slecht bij kas.¹² Vooral ten gevolge van de voorbije oorlog had zij heel wat schade moeten herstellen. Direct na het beleg van 1645 bleken er 150 van de 350 huizen verwoest te zijn. En de Willibrorduskerk, hoewel toen niet ernstig getroffen, stond er sindsdien zo bouwvallig bij dat zij nu, in uitgebrande staat, wel eens gevaar voor de omgeving kon opleveren.¹³

Die slechte bouwkundige toestand blijkt uit een bestek, dat kort vóór de brand was opgesteld voor herstel van de toren. De oude vormen, ons bekend uit een stadsgezicht dat in 1628 was geschilderd door Cornelis de Vos, zijn hierin goed herkenbaar (afb. 3).¹⁴ Over het achthoekige, gemetselde basement van de toren en erboven het eveneens octogone stenen corpus met wijzerplaat en galmgaten ten dienste van het klokgelui, werd niets geschreven: die waren kennelijk nog in behoorlijke staat. De problemen begonnen in de houten bekroning, bij de appel, een inmiddels al ouderwets onderdeel van een toren.¹⁵ Daarin diende de aannemer te ‘brengen een geheele nuwe [nieuwe] moerbalck, lanck als de oude, swaer vijftien ende 12 duijm’. Direct boven de appel bevond zich de achthoekige lantaarn, die met nieuwe stijlen en korbelen beter geschraagd moest worden. Op de loodzolder, tegelijk de vloer van de lantaarn, dienden alle lood en hout, ‘die eenighsins mocht verrot ofte vergaen zijn’, te worden vervangen. En uit de lantaarn zelf zou men tijdelijk alle klokken van de voorslag ‘affnemen’, om ruimte te krijgen teneinde ‘de acht lanteeren stijle uijt[te]breecken’ en te vernieuwen. Over werk aan de gesloten peer en het kruis daar weer boven rept het bestek niet. De hele operatie diende op 1 april 1664 te zijn voltooid. De brand verhinderde de realisatie ervan.¹⁶

Meermalen had Hulst voor financiële steun een beroep gedaan op de Generaliteit, de nieuwe landsheer van de regio. Ook nu besloot de magistraat direct bij de Haagse heren aan te kloppen om ‘genadige hulpe ende assistentie’.¹⁷ Griffier Jean Hoiel stelde al op 22 november brieven op aan de Staten-Generaal, aan de Raad van State, en aan de Domeinraad van de prins van Oranje, de minderjarige Willem III. Procureur Van der Cruick in Den

Haag ontving de stukken, bracht ze snel naar de presidenten van de drie colleges, liep deze wederom af om hun besluiten te vernemen en leverde in volgende dagen nieuwe stukken 'tot Iustificatie tot het adviseren'. Effect had dat wél: al op 29 november besloten de Staten-Generaal, de Raad van State om advies te vragen en Hulst om mondelinge toelichting. Van der Cruck gaf dat door en diende op 3 december een rekest van Hulst in, waarin de stad om gebruik van bepaalde belastingopbrengsten voor de restauratie vroeg – een stuk dat ook weer naar de Raad van State ging. Daags daarna stuurde hij kopij over de brand aan de *Opregte Haerlemsche Courant*, de *Amsterdamsche Courant* en de *Haegse Mercurius*. En weer een dag later introduceerde de ijverige procureur bij de Raad van State namens stad en kerk van Hulst de schepen Jacob de Vriese, die tevens in verband met de brand was aangesteld als extraordinaris ontvanger van de kerkelijke goederen, en de predikant Maurits Lemans.¹⁸ Een en ander resulteerde op 6 december in een resolutie van de Staten-Generaal: deze volgden adviezen van de Raad van State en verstrekten de getroffen stad een lening van 5.000 gulden, te betalen in twee termijnen en eventueel later om te zetten in een subsidie.¹⁹

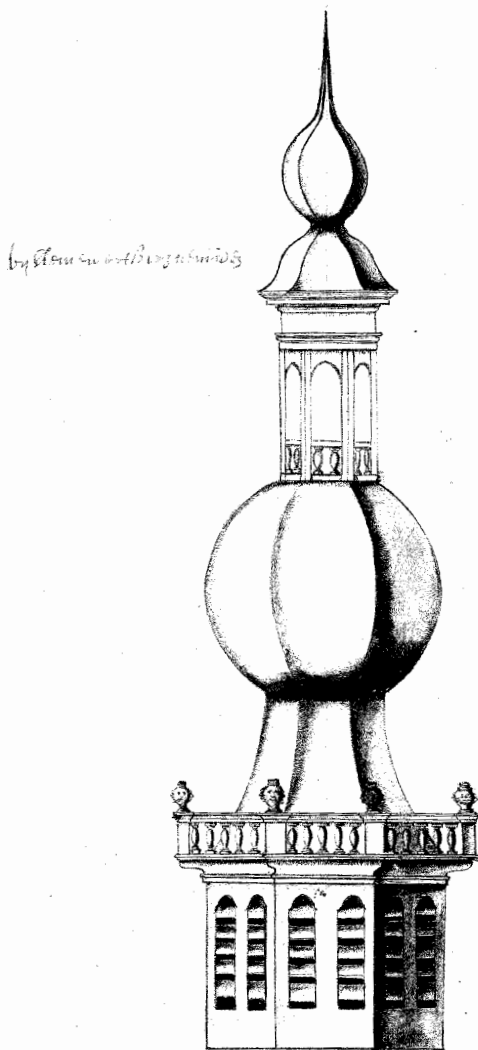
Het hoogste Staats-Vlaamse gezag hield zich intensief met de zaak bezig. Terzelfder tijd werkten ook de lokale autoriteiten verder. Zij hadden dan wel hun hoop op leniging van de eerste financiële nood gevestigd op de Generaliteit, maar moesten ook zelf voor bekostiging zorgen. Het stadsbestuur had direct oudere archivalia – *retroacta* – geraadpleegd over verdeling van lasten in overeenkomstige situaties in Vlaanderen: stukken omtrent de Hulster brand van 1562 en over onder meer vergroting van de kerk van IJzendijke in 1657. Aan zulke zaken moest de hele parochie meebetalen. Filips II had dat in november 1565 bepaald, en in oktober 1613 hadden de toenmalige vorsten van de Zuidelijke Nederlanden, de aartshertogen Albertus en Isabella, dit nog eens in een speciaal reglement vastgelegd. Op grond van deze besluiten, die in deze regio ondanks de nieuwe politieke constellatie nog steeds golden, meende Hulst voor tweevijfde van de kosten verantwoordelijk te zijn, en Hulsterambacht samen met de tiendheffers ten plattelande voor drievijfde.²⁰ Hiermee raakte de stad echter een oorzaak van langdurige conflicten in de afgelopen eeuw.²¹ Daarom stelde de magistraat meteen al in zijn eerste brieven deze kwestie bij de Staten-Generaal aan de orde. Op hun beurt bepaalden dezen in hun resolutie van 6 december dat Hulsterambacht en de tiendheffers zich moesten houden aan het reglement van 1613. En tegelijk, dat de stad steeds in overleg met het Ambacht en de tiendheffers plannen moest maken. In maart 1664 zou een en ander worden beoordeeld door een commissie uit de Raad van State, die dan Hulst zou aandoen inzake belastingaangelegenheden en inspectie van de Staats-Vlaamse vestingwerken. Alles zou 'ten meeste mesnage [zuinigheid] vant Lant', dus zo goedkoop mogelijk, moeten verlopen, stelde de Generaliteit weldra.²²

Ook uit zichzelf had Hulst al, op 22 en 26 november, contact met het Ambacht gezocht. Dat toonde zich weinig toeschietelijk: sinds de Reformatie golden immers de oude parochiale regelingen niet meer, betoogde het, formeel onjuist.²³ Niettemin nodigde Hulst voor overleg over zijn plannen zowel het Ambacht als

de tiendheffers uit, allereerst op 17 december. De financiën zouden centraal staan. Maar omdat de Generaliteit bovendien had gewenst, dat zo snel mogelijk enkele meester-timmerlieden en -metselaars om technisch advies werd gevraagd, kwam ook dát aan de orde.²⁴ De bespreking kreeg slechts een voorlopig karakter. Lang niet alle tiendheffers waren present. Wie er wél waren wensten ruggespraak met hun achterban. Dus besloot men op 14 januari opnieuw bijeen te komen. Intussen zouden Hulst én het Ambacht een aantal timmerlieden en metselaars de bouwkundige toestand van de kerk laten onderzoeken en hun bevindingen inzake restauratie laten vastleggen in taxaties, omschrijvingen en tekeningen. Ook deze stukken moesten op 14 januari ter tafel komen.²⁵

Op de afgesproken dag waren, behalve de magistraten van Hulst en het Ambacht, de meeste tiendheffers aanwezig, vertegenwoordigd door een lid van het betreffende college dan wel door een Noord-Nederlandse vertegenwoordiger uit Hulst of omgeving. Voor Zuid-Nederlandse katholieke geestelijken uit deze kringen had Van der Cruck in Den Haag 'acces ende reces' en de daartoe benodigde paspoorten geregeld.²⁶ De opvattingen van de heren waren en bleven verschillend. Sommige geestelijke instellingen, zoals het Kapittel van Kortrijk, wilden de verplichtingen wel nakomen, maar pas na slechting van enkele obstakels. Leken, zoals de heer van Maelstede, achtten hun tienden 'in wereltlijken handt' niet onderworpen aan de oude parochiale regels. Weer anderen, zoals Hulster- en Axelambacht, waren hooguit bereid te betalen voor een nieuwe luid- of decimale klok, die ook voor hun gebieden nodig was vanwege de signaalfuncties ervan.²⁷

Intussen hadden vijf aannemers desgevraagd de bouwkundige situatie van de Willibrorduskerk onderzocht en uitgerekend wat herstel van de oude toestand zou kosten. Niet allen waren uit Hulst afkomstig: Pieter Melis en Pieter Melijn kwamen uit Antwerpen, Pauwels Hauwaert uit Gent, Gillis van Waesberghe uit Aalst. Wat de toren betreft hadden de meest uitvoerigen onder hen dezelfde mening. De bewaard gebleven stenen onderbouw, die reikte tot aan de omloop, diende te worden gerepareerd, alles wat zich nog daarboven bevond moest worden afgebroken en volgens de oude architectuur herbouwd: het corpus met galmgaten van steen, de bovenbouw, inclusief de inmiddels onderwetsse appel en de peer van hout, bedekt met lood en leien. Enkelen van hen verwezen naar hun bijgeleverde, getekende 'modellen op pampier'. Dat van de hand van Willem Evertsz. van Neuirden is bewaard gebleven (afb. 4). Duidelijk is daar zichtbaar dat, hoewel aan de oude vormgeving werd vastgehouden, geen volledige reconstructie werd beoogd: een nieuwe balustrade, vlak onder de peer, demonstreert dit onder meer.²⁸ Intussen liepen de taxaties van de kosten nogal uiteen. Terwijl Hauwaert alle werkzaamheden aan kerk én toren raamde op 52.456 gulden, kwam Pieter Melijn slechts aan 40.650. De kosten aan de toren alléén werden door Pieter Melijn geschat op 7.800 gulden, door Pieter Melis op 11.000. Schepen en ontvanger Jacob de Vriese maakte van alle calculaties een overzicht en rekende voor zijn begroting een gemiddelde prijs uit: voor de arbeid aan toren en kerk samen kwam hij op 45.753 gulden. Werk aan de toren alleen zou globaal 9.000 gulden kosten.²⁹

Afb. 4. Willem Evertsz. van Neuirden, Ontwerp voor de restauratie van de verbrande toren van Hulst. Met grijstinten gewassen pentekening, 14 januari 1664 (GA Hulst)

Enkele dagen na de bijeenkomst, op 18 januari 1664, voelden de Hulstenaars zich al geroepen, ‘ten eersten [zo snel mogelijk] volkomen openinge te doen’ aan de Staten-Generaal en de Raad van State. De precieze afwerking was echter ‘noch corten tijt vereijsschende’.³⁰ Het verslag was dan ook kort, in de formuleringen klonk enige onzekerheid door.

‘Eene andere modelle van Thooren’

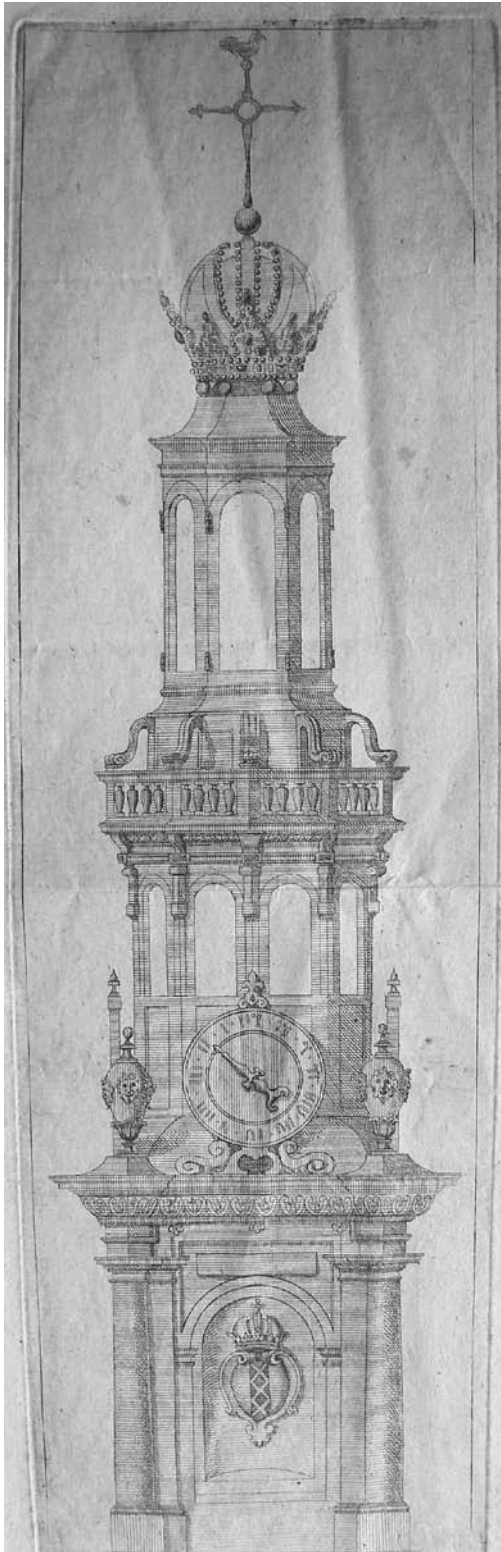
Die onzekerheid werd waarschijnlijk veroorzaakt doordat er inmiddels tussen alle activiteiten één was gesloten, die juist de gevolgde aanpak zou doorkruisen. Al in december 1663 had zich bij de Hulster magistraat de beroemde Amsterdamse klokkengieter François Hemony (ca. 1609-1667) aangediend. Wellicht had deze een krantenbericht over de Hulster brand gelezen. Zakenman als hij was, lijkt hij hier een mogelijkheid voor

levering van een door hem te vervaardigen carillon te hebben gezien, in de plaats van de gesmolten, kleine voorslag. Al op 27 december 1663 beschikte de Hulster magistraat over een aanbieding van zijn hand voor een spel van 28 klokken – de gangbare omvang in deze tijd, tweemaal zo groot als de oude voorslag –, kostprijs 6.000 gulden.³¹ Deze aanbieding werd door Hulst in vergaderingen met Hulsterambacht aan de orde gesteld.

Onduidelijk is, of Hemony zijn offerte mondeling kwam doen dan wel schriftelijk indiende. Het ziet er wél naar uit, dat hij rond deze tijd in Hulst verbleef, samen met de Antwerpse uurwerkmaker Herman Corthuys, die herhaaldelijk met hem samenwerkte. Deze maakte waarschijnlijk in die dagen een ontwerp voor een kruis en metalen vaan op de gerestaureerde Hulster toren, en zou weldra een tijdelijk uurwerk op het stadhuis plaatsen. De stad betaalde in ieder geval voor beiden verblijfskosten bij de weduwe van Passchier Saman.³² Dat verblijf moet dan zijn geweest vóór 6 januari 1664. Op die dag werd aan Hemony vanuit Hulst een brief geschreven, waarop hij niet eerder dan op 3 februari antwoordde. In de tussentijd had hij niet kunnen reageren, omdat hij toen waarschijnlijk voor zaken in Kampen en Utrecht was.³³ In diezelfde tussentijd had Hulst, in samenspraak met Hulsterambacht, over zijn aanbieding echter al een beslissing genomen. Op 17 januari besloten beide partijen, volgens Hulst ‘met eenparicheijt van stemmen’, zowel een carillon van 28 klokken als twee luidklokken bij Hemony te bestellen, en bij de uurwerkmaker Johannes de Mol uit Brugge een nieuw torenuurwerk en een bijbehorende speeltrommel voor een automatisch spel bij de tijdsaanduiding.³⁴ Dát het hier echt om gezamenlijke bestellingen door stad en Ambacht ging zou weldra door het laatste om financiële redenen worden ontkend: het Ambachtsbestuur betoogde, alleen maar waarnemers naar de betreffende besprekingen te hebben gestuurd.³⁵

Hemony had zich in voorgaande jaren verdiept in de vraag, welke architectuur de klank van zijn zuiver gestemde klokkenspel het beste tot haar recht zou laten komen. Daarover moet hij al vroeg met de Hulster bestuurders hebben gesproken. Hij schreef tenminste in zijn brief van 3 februari over ‘den architect’ met wie hij in verband met een mogelijke levering aan Hulst zou overleggen. Zijn formulering maakt duidelijk, dat de magistraat precies begreep over wie het ging. De latere onderzoeker komt dit pas via een omweg te weten. Op 9 juni 1665 betaalde Hemony volgens zijn eigen aantekeningen 9 gulden voor het maken van twee tekeningen ‘over den toorn van Hulst’ aan de Amsterdamse architect Philips Vingboons (1607-1678).³⁶ Deze had een vraag van de klokkengieter om zulke schetsen vergeten, schreef Hemony in zijn brief van 3 februari, maar had ze op zijn aandrang nog diezelfde avond gemaakt.

Vingboons en Hemony, als katholieke Amsterdammers misschien bekenden van elkaar, hadden samengewerkt in Kampen. Daar had Vingboons de bovenbouw ontworpen van de stadsspeeltoren, waarvoor Hemony een klokkenspel leverde. Vingboons had hiervoor gebruik gemaakt van zijn eigen torenontwerp voor een stadhuis van Amsterdam – dat nooit was gerealiseerd.³⁷ De schetsen, die hij nu aan de klokkengieter leverde maar die niet zijn bewaard, toonden stellig een open klokkentoren overeenkomstig dit ontwerp. Dat Hemony van zo’n toren een groot

Afb. 5. Salomon de Bray, Hendrick de Keyzers ontwerp van een toren bij de Westerkerk in Amsterdam, 1631. Dit exemplaar van deze gravure werd, samen met de twee volgende, door François Hemony op 3 februari 1664 aan de magistraat van Hulst gestuurd (GA Hulst)

Afb. 6. Anoniem, De voorgevel van de Nikolaikirche in Hamburg (GA Hulst)

Afb. 7. H. von Winterstein, De toren van de Katharinenkirche in Hamburg, gravure met potloodaantekeningen door François Hemony met de maten van de bovenbouw van de toren (GA Hulst)

voorstander was, bewees hij door aan de Hulstenaren behalve de schetsen ook nog drie prenten mee te sturen van andere torens naar zijn zin. De eerste kwam uit Salomon de Bray's *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tytt* (Amsterdam 1631) en was een afbeelding van Henrick de Keyzers ontwerp voor een toren bij de Amsterdamse Westerkerk, een nooit uitgevoerd ontwerp met een ogenschijnlijk achthoekige – de gravure is op dit punt niet duidelijk – open bovenbouw, bekroond met een gelijke octogone open lantaarn (afb. 5). De twee andere waren gravures van de Nikolaikirche en de Katharinenkirche in Hamburg. Bij de eerste daarvan schreef Hemony alleen met de pen 'Hamborgh' (afb. 6), in de tweede – een gravure door H. von Winterstein – noteerde hij bovendien met potlood ook allerlei maten van de bovenbouw (afb. 7 a,b). Kennelijk had deze laatste, in 1657 van een nieuwe spits voorziene toren – de prent sprak hier dan ook van een 'newen Kirchspizen' – zijn voorkeur wegens de veel grotere open ruimte voor de ophanging van een klokkenspel.³⁸ Zelfs bood Hemony in zijn brief van 3 februari aan, een houten model van toren met carillon te laten maken, maar daarop gingen de Hulster heren niet in. Vonden zij dat hij hiermee te ver buiten zijn eigen terrein ging?

Hemony werd stellig niet alleen gedreven door artistieke, maar ook door praktische argumenten. Het aan Hulst aangeboden klokkenspel was tweemaal zo groot als de vroegere voorslag en omvatte ongetwijfeld een flink aantal grotere klokken. Het zou dus nooit passen in een toren volgens het oude model. De Hulstenaren moeten zich daarvan bewust zijn geweest toen zij op 17 januari aan Hemony de opdracht tot levering van dit grotere spel gaven. Dit kan hun onzekerheid in de richting van de Generaliteit verklaren. De rapporten, door de aannemers op 14 januari ingediend, gingen uit van een nu al achterhaald torenontwerp. Toelichting aan de hoge colleges zou nodig zijn.

Voor procureur Van der Cruck in Den Haag braken opnieuw drukke tijden aan. Vanaf 22 januari bezorgde hij weer met regelmaat brieven uit Hulst aan de Generaliteitscolleges. Op de 31e arriveerde bovendien schepen De Vriese om samen met hem de leden der hoge colleges te bewerken. Uit nieuwe informatie die de schepen meebracht maakte het tweetal een niet bewaard rekest op, dat op 4 februari door commissies van de Staten-Generaal en de Raad van State werd bestudeerd. Op diezelfde dag moest Van der Cruck ook nog het tweede deel van de lening van 5.000 gulden in ontvangst nemen: een omslachtige bezigheid omdat het geld hem – niet ongebruikelijk – contant en in waarschijnlijk allerlei valuta werd uitbetaald. Hij diende het dus na te tellen, bestelde acht zakken om het te verpakken en liet het tenslotte voor zich naar huis dragen.³⁹

Drie dagen later namen de Staten-Generaal in dezen hun voornameste resolutie, overigens pas nadat Van der Cruck eerst 'smergens noch eenige heeren de memorie ververscht' had. Op basis van adviezen van de commissies uit beide colleges besloten de Algemene Staten, 'te authoriseren den welgemelten Raedt van State, omme de voors. restauratie, ten meesten mesnagie vant Landt te laten doen'. De Raad kreeg dus de leiding van het project. Bovendien hadden de gegevens uit Hulst kennelijk het besef gewekt, dat er enkele lastige knopen dienden te worden doorgehakt. Dus kregen de Raadsheren tegelijk de opdracht, te

vragen naar 'de consideratien van soodanigen Architect ofte Architecten, als haer Edelen bevinden sullen te behooren.'⁴⁰ Twee dagen hierna besprak de Raad de resolutie en legde hij de Hulster zaak in handen van zijn commissie, die in het voorjaar in Staats-Vlaanderen de vestingwerken moest inspecteren en belastingzaken regelen. Deze diende niet alleen architecten te raadplegen, maar ook een openbare aanbesteding uit te schrijven en te leiden.⁴¹ De Friese sprak er weldra met het college verder over en noteerde in zijn jaarrekening een toespitsing van de opdracht: de Raad, schrijft hij, zou 'door slants fabrijcq doen maecken eene andere modelle van Thooren'.⁴² Het doel was nu dus: een nieuw torenontwerp. Tegelijk werd de beoogde architect genoemd: 'slants fabrijcq'. In deze jaren was dat Pieter Aaronszoon Noorwits.

De architect Pieter Aaronszoon Noorwits (ca. 1612-1669)

Over Pieter Noorwits bestaat maar zeer weinig literatuur. Meestal wordt hij genoemd in het verlengde van zijn beroemde broer Arent van 's-Gravesande.⁴³ Arent (ca. 1610-1662) en Pieter waren de twee oudste zonen uit het gezin met vier kinderen van Aaron Hendrickszoon Noorwits, een uit Engeland afkomstige schoolmeester, en Elisabeth Jansdochter. Voordat het gezin in 1632 naar Schiedam verhuisde, woonde het in 's-Gravenzande. Daar kreeg zowel Arent, die de naam van zijn geboortedorp aannam, als Pieter een timmermansopleiding. Arent ging vanaf 1631 als timmermansgezel werken bij de bouw van het Oranjepaleis te Honselaarsdijk, en daarna als tekenaar bij die van paleis Ter Nieuwburg bij Rijswijk. Hij verhuisde dan ook niet mee naar Schiedam, maar ging wonen in Rijswijk, daarna in Den Haag, werd meester-timmerman en maakte snel carrière, eerst als zelfstandig aannemer en architect, dan, in november 1636, als 'opsynder ende contrerolleur' van de openbare werken van Den Haag, en vanaf midden 1638 als stadsfabriek van Leiden.⁴⁴ Pieter, twee jaar jonger, ging vanuit Schiedam zijn broer achterna, vestigde zich in 1637 in Den Haag en trouwde daar, inmid-

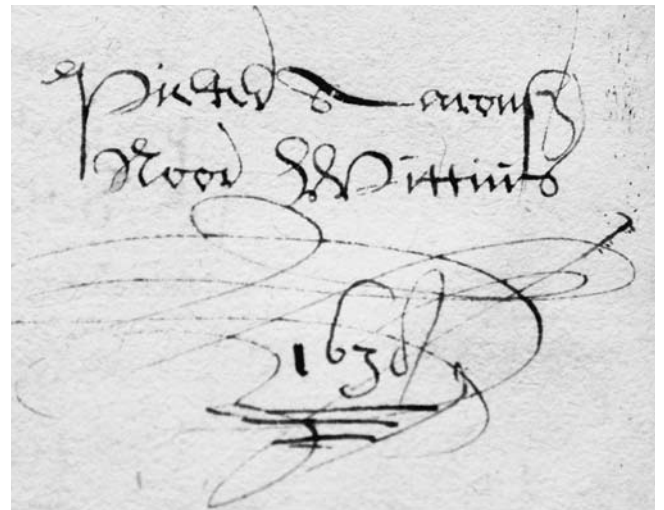

Afb. 8. Paulus Constantijn la Fargue, *De Kranestraat in Den Haag, met links en rechts op de voorgrond door Pieter Noorwits gebouwde panden en op de achtergrond diens Nieuwe kerk*. Gewassen tekening, 1778 (Haags Gemeentearchief)

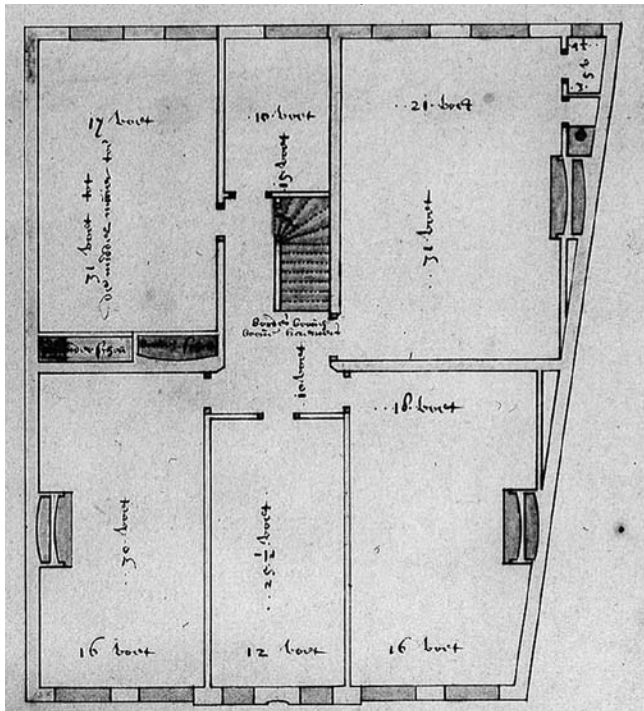
dels meester-timmerman,⁴⁵ op 25 juli van het jaar erop met Antonia Pietersdochter Sluyter. Twee maanden later erfde hij, wegens de dood van zijn schoonmoeder, het gruttersbedrijf en de gortmolen van zijn eerder overleden schoonvader. In dit verband deed hij zaken in diverse plaatsen, waaronder in 1639 in Middelharnis waar hij toen eveneens als aannemer aan het werk was.⁴⁶ Primair bleef hij toch bouwkundige. Daarom zou hij in 1645 de grutterij en de molen verkopen. Het duurde overigens tot 1648 voordat hij de molen verruilde voor een woonhuis in de Wagenstraat.⁴⁷

Maar wél had hij smaak gekregen van handeldrijven, nu in onroerend goed en waarschijnlijk naar het voorbeeld van zijn broer. Al in 1634 had Arent in het groeiende Den Haag enkele percelen bouwgrond gekocht op de hoek van de Amsterdamse Veerkade en de Korte Kranestraat.⁴⁸ Deze liet hij met meest kleine woningen bebouwen door broer Pieter, die hier dus optrad als ontwerper en aannemer (afb. 8). Arent trok zelf in 1636 in één van deze huizen, maar verkocht dat al een jaar later aan Pieter. Deze ging er wonen, gaf het huis het uiterlijk van een architectswoning door een uithangbord met een passer, en deed het weer van de hand in 1642. Alleen al in de jaren veertig verkocht Pieter tenminste 32 panden en/of percelen – meest in dit uitbreidingsdeel van Den Haag – en kocht hij er tien.⁴⁹ Zo verwierf hij in 1648 samen met Arents' zwager, notaris Andries Duijrcant, bouwgrond op de hoek van de Korte Breestraat en de Prinsegracht, waar ieder van hen een huis liet zetten voor de verhuur. Dezelfde Duijrcant kocht in 1654 van Pieter twee percelen aan de Zuidoost-Binnensingel. Onder Nootdorp had Noorwits bovendien enige tijd een boerderij met ruim negentig morgen ofwel circa 75 hectaren agrarische grond, en onder Voorburg een buitenhuis.⁵⁰

Ook als bouwkundige volgde Pieter het spoor van zijn broer. Zo kreeg de laatste in 1637 van de vooraanstaande militair Jacob Wyts opdracht, diens zojuist gekochte huis 'De Moriaen' aan de Haagse Kneuterdijk te verbouwen. Bij het tekenwerk en mogelijk soms ook bij het ontwerpen werd Arent geholpen door Noor-

Afb. 9. De handtekening van Noorwits onder de scheiding van de boedel van zijn schoonouders, 20 september 1638 (Haags Gemeentearchief)

Afb. 10. Pieter Noorwits, Plattegrond van de verdieping van het huis 'De Onbeschaamde' te Dordrecht, tweede versie. Pentekening, 1650 (Gemeentearchief Dordrecht, Steenmeijer 2005, 252)

wits, wiens handschrift in de tekeningen valt te herkennen. Hij lijkt hier de assistent van 's-Gravesande aan wie – volgens Vitruvius, hét klassieke voorbeeld voor de moderne bouwmeester – de architect het uitwerken van details behoorde over te laten.⁵¹ En toen Arent begin 1638 een nieuw stadhuis voor Middelhamnis had ontworpen, had Pieter zich zo te zien verder ontwikkeld. Bij de aanbesteding werd nu zowel het timmer- als het smeedwerk aan Noorwits en een collega gegund – als aannemers. Wellicht waren zij niet zonder voorkennis de laagste inschrijvers geworden. Uit geschriften in verband met moeilijkheden na de laatste inspectie van dit werk weten we, dat Noorwits nu enkele knechts in dienst had. Met hen vervaardigde hij in Den Haag de hele kapconstructie, die vervolgens in delen naar Middelhamnis werd vervoerd en daar gemonteerd.⁵²

In de contacten tussen de broers tekende zich geleidelijk meer zelfstandigheid af van Pieter, die zich overigens soms deftig Noorwittius ging noemen (afb. 9). Zo lijkt in 1650, bij plannen voor het woonhuis 'De Onbeschaamde' van de Dordtse regent Abraham van Beveren, Noorwits als eerste een ontwerp te hebben geleverd (afb. 10), 's-Gravesande als tweede. Kennelijk nog niet tevreden, gunde Van Beveren uiteindelijk het werk aan de stadhoudelijke bouwmeester Pieter Post.⁵³ Terzelfder tijd werd in Middelburg gewerkt aan de nieuw getekende Oostkerk, waarvoor Arent in 1651 een aangepast ontwerp maakte. Pas toen het kerkgebouw in 1659 zijn voltooiing naderde, kreeg Noorwits ermee te maken. Sommige stenen elementen bleken ondeugdelijk, andere onderdelen niet in overeenstemming met het bestek. Noorwits en Pieter Post – die in het oorspronkelijke ontwerp van

de kerk reeds een niet precies te omschrijven aandeel had gehad – werd om advies gevraagd. Ook zij wezen de aangevochten onderdelen af en leverden uiteindelijk nieuwe ontwerpen voor muur- en kapdelen en voor de lantaarn. Ondanks hun goede verstandhouding controleerde hier de ene broer datgene wat onder verantwoordelijkheid van de andere was vervaardigd.⁵⁴

Noorwits zal hier om zijn oordeel zijn gevraagd omdat hij inmiddels een man van gewicht was geworden. In 1645 had hij een zó belangrijke vaste ambtelijke aanstelling gekregen, dat hij ervoor de familie-grutterij had verkocht. Ingaande 3 juli van dat jaar benoemde de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen van Holland hem tot haar 'opseynder ende mede-contrerolleur', tegen een jaarsalaris van 400 gulden dat in 1652, na de dood van zijn naaste collega, werd verhoogd tot 550 gulden.⁵⁵ Hij kreeg nu het beheer over de gebouwen van het Hollandse gewestelijke bestuur zowel binnen als buiten Den Haag. Dat vereiste ten eerste technische kennis. Hij diende desgewenst bestekken en tekeningen te maken, evenals beschrijvende memoriën, hij moest de toestand van de gebouwen regelmatig inspecteren en gebreken laten repareren, en behoorde de voorraad van benodigde materialen in goede staat te houden. Daarnaast kreeg hij administratieve taken. De materiaalvoorraden diende hij te inventariseren en gebruik eruit precies te noteren. Voorts kreeg hij een personeelstaak: hij werd geacht te controleren of de werklieden onder zijn gezag wel de vereiste werktijden maakten. En tenslotte was het hem verboden, werkzaamheden te laten uitvoeren zonder toestemming van bovenaf. Zijn directe aanspreekpunt was de rentmeester van Noord-Holland, in deze jaren mr. Willem Nieuwpoort. Dit alles waren bevoegdheden, die in steden deels aan een verantwoordelijke regent, deels aan een onder deze staande hoge, technische ambtenaar – 'de fabriek' – waren opgedragen. Noorwits' functie werd in de wandeling ook nogal eens aangeduid als 'de fabriek', maar nu die van 'het land', dat wilde zeggen: van het gewest Holland. Hoewel deze aanduiding in het spraakgebruik méér voorkwam, was zij niet geheel juist: de fabriek of fabrieksmeester was sinds lang een regent, terwijl de 'contrerolleur' – degene die de contrerol of tegenadministratie bijhield – de hoogste technische ambtenaar onder deze was, staande onder de fabriek.⁵⁶

Noorwits' werkgever was de eigenaar van het grafelijke kasteel in Den Haag, de gebouwen rond Binnen- en Buitenhof. De Generaliteit beschikte hier weliswaar over kantoor- en vergaderruimten, maar was er in feite inwonend. En als er een stadhouder was, had deze er, als minister van de Hollandse Staten, zijn dienstwoning – het Stadhoudelijk Kwartier – op de hoek van Buitenhof en Hofvijver.⁵⁷ Vanzelfsprekend moest Pieter zich in de eerste plaats met dit complex bezig houden. Eerder in de jaren veertig had hij er al gewerkt: onder andere in 1644 als ontwerper en aannemer van een nieuwe kap op de Hofkapel. Had tevredenheid over zijn werk hem soms zijn functie bezorgd? Vier jaar later leverde hij er het ontwerp van het Goudsmidskeurhuis.⁵⁸ En vooral was hij er betrokken bij de langdurige bouw van een nieuwe vergaderzaal voor de Staten van Holland, waartoe in september 1651 werd besloten. Deze zou ontstaan na een forse doorbraak van de eerste en tweede etage van de Hofvijvervleugel van het Stadhoudelijke Kwartier. Het ontwerpen ervan werd opge-

Afb. 11. Pieter Noorwits, De toren van de Nieuwe Kerk in Den Haag (Foto auteur)

dragen aan Pieter Post, de stadhoudelijke architect.⁵⁹ Veel van de uitvoering zal aan Noorwits zijn toevertrouwd. Direct in verbinding met zijn functie stonden zeker het ontwerpen en de bouw van zijn meesterwerk, de Haagse Nieuwe Kerk.

Afb. 12. Bartholomeus van Bassen, De Nieuwe Kerk in Den Haag, afgebeeld naar de maquette van Noorwits. Olieverf op doek, ca. 1650 (Haags Historisch Museum)

Tot de stichting daarvan werd in 1649 besloten door de Sociëteit van 's-Gravenhage, een bestuurscollege voor alle delen van Den Haag, gevormd uit de magistraat en drie gewestelijke instellingen: de Hoge Raad, het Hof van Holland en de Grafelijkheids Rekenkamer. De Sociëteit gaf de bouwkundige van de Haagse magistraat, Bartholomeus van Bassen, en die van de Staten, Noorwits, opdracht, ieder een ontwerp te leveren en weldra ook een model daarvan. Noorwits' ontwerp werd uitverkoren. Het betrof een gebouw met een grondvorm, verwant aan die van de Westerkerk in Amsterdam: het kreeg een middenschip, doorsneden door twee dwarsschepen, in feite een plattegrond met twee in elkaar geschoven Griekse kruisen. De hoge, elkaar doorsnijpende kappen, die slechts steunden op de zijmuren, werden bekroond met een forse, open dakruiter met op de hoeken vier vrijstaande, Ionische zuilen in de stijl van Vincenzo Scamozzi, daarboven een hoofdgestel waarvan dimensies en details waren ontleend aan het ordenboek van Giacomo Barozzi da Vignola, en als hoogste geleding een kleine achthoekige lantaarn met een opengewerkte peer (afb. 11).⁶⁰ Overigens week deze dakruiter sterk af van Noorwits' oorspronkelijke ontwerp. Dit kenmerkte zich, blijkens de door Van Bassen geschilderde maquette van Noorwits, door een vierhoekige onderbouw met een eveneens vierhoekige bovenbouw en een koepelvormige bekroning (afb. 12).

Connecties met de Hollandse overheid of daarin optredende functionarissen hadden Noorwits nog enkele andere werken opgeleverd. In 1658 werden plannen gemaakt voor de bouw van het Hofje van Nieuwkoop aan de nieuw aangelegde Prinsegracht in Den Haag. Ook hiermee had het Hof van Holland bemoeienis. Mogelijk was dit de reden, dat Noorwits tijdens de bouw optrad als controleur, vooral van de gebruikte steen. Het werd de zoveelste samenwerking met Pieter Post, die het ontwerp maakte.⁶¹ Een soortgelijke relatie bracht beiden naar Bennebroek. Daar was Adriaen Pauw jr., zoon van de bekende raadpensionaris en diplomaat en zelf raadsheer in het Hof van Holland, ambachtshoofd. Post ontwierp hier op diens verzoek een nieuwe kerk, Noorwits zou weer controle op de benutte steen houden. De bouw, gestart in 1664, zou echter pas in 1682, na beider dood, worden voltooid.⁶²

Daarnaast waren Pieter kennelijk ook zuiver particuliere bouwactiviteiten toegestaan. Niet alle werkgevers waren bereid, hun architecten zoveel vrijheid te geven.⁶³ Het ziet ernaar uit dat de Hollandse overheid hierin wel soepel was. We kennen geen overheidsconnecties tussen Noorwits en de Utrechtse Buurkerk. Toch werd hem in 1661-1662 door de kerkmeesters daarvan 200 gulden betaald voor de vervaardiging van een model voor een nieuwe, achthoekige koepel op de toren van de kerk – die overigens pas in 1678 zou worden geplaatst (afb. 13).⁶⁴ Een koepel overigens, die zekere verwantschap vertoonde met het niet uitgevoerde dakruiterontwerp voor de Haagse Nieuwe Kerk. Particulier van aard was intussen zeker de opdracht, die rond 1665 naar het schijnt aan zowel Noorwits als Post werd gegeven door de Middelburgse koopman Otto de la Porte. Het ging om het ontwerpen van diens huis "s-Hertogenbosch" aan de Vlasmarkt. Mogelijk waren beider bemoeienissen met de Oostkerk de achtergrond hiervan. Het resultaat was een opmerkelijk classicistisch huis, met in de brede voor-

Afb. 13. Pieter Noorwits, Model voor een nieuwe koepel op de toren van de Buurkerk te Utrecht, 1661 (Centraal Museum, Utrecht)

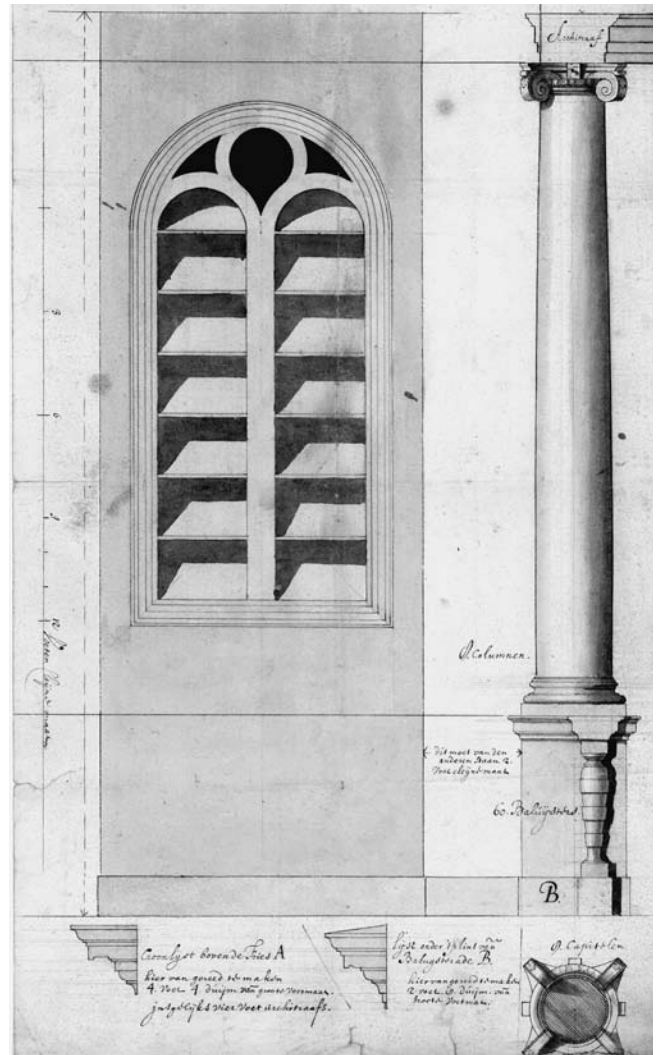
gevel een middenrisaliet met halve vensters en Ionische pilasters op de belétage, en Korinthische pilasters op de verdieping. Vooral dit risaliet wijst op de hand van Noorwits.⁶⁵

Toegestaan naast zijn functie was bovendien een geheel andere post, die Noorwits als beloning verwierf. Na de voltooiing van de Nieuwe Kerk kreeg hij het kosterschap daarvan. Dit was een ambt in dienst van de Sociëteit, in feite hoofd van een lokale dienst, waaronder meer dan vijftien personeelsleden werkten: vuurstokers, stoelenzetsters, doodgravers en een klerk voor de administratie.⁶⁶

Tenslotte bleek het mogelijk, dat bestuursinstellingen met nauwe connecties met Noorwits' Hollandse heren, hem opdrachten gaven. Het ontwerpen van een nieuwe toren voor Hulst en de ermee verbonden werkzaamheden leveren daarvan het bewijs. Het ging hier immers om een opdracht door Staten-Generaal en Raad van State.

Aanbesteding in Hulst

In Hulst was intussen het tempo ietwat uit de herstelwerkzaamheden geraakt. De nieuwe wensen inzake de vorm van de toren, de besprekingen in de Generaliteit en de overdracht van de leiding aan de tweemanscommissie uit de Raad van State hadden nogal

Afb. 14. Pieter Noorwits, Bouwtekening van een galmgat van de nieuwe Hulster toren, met een zuil en balustrade, bovenaanzicht van een Ionisch kapiteel en doorsnedes van enkele hoofdstellen. De tracering in het galmgat komt overeen met die in het model van de koepel voor de Buurkerk in Utrecht. Het handschrift van deze tekening wijkt essentieel af van het gotische schrift van Noorwits (zie afb. 9 en 10). Gewassen pentekening, 1664 (GA Hulst)

wat tijd gevegd. Vervolgens moest Noorwits eerst een ontwerp met beschrijvingen en modellen maken vóórdát een openbare aanbesteding kon worden gehouden. Deze werd bepaald op dinsdag 8 april 1664, 's morgens om tien uur in het Hulster stadhuis, omdat dan de commissie uit de Raad, bestaande uit Philip Jacob van de Boetzelaer, heer van Asperen, en Cornelis van Vrijbergen, haar ronde door Staats-Vlaanderen maakte.

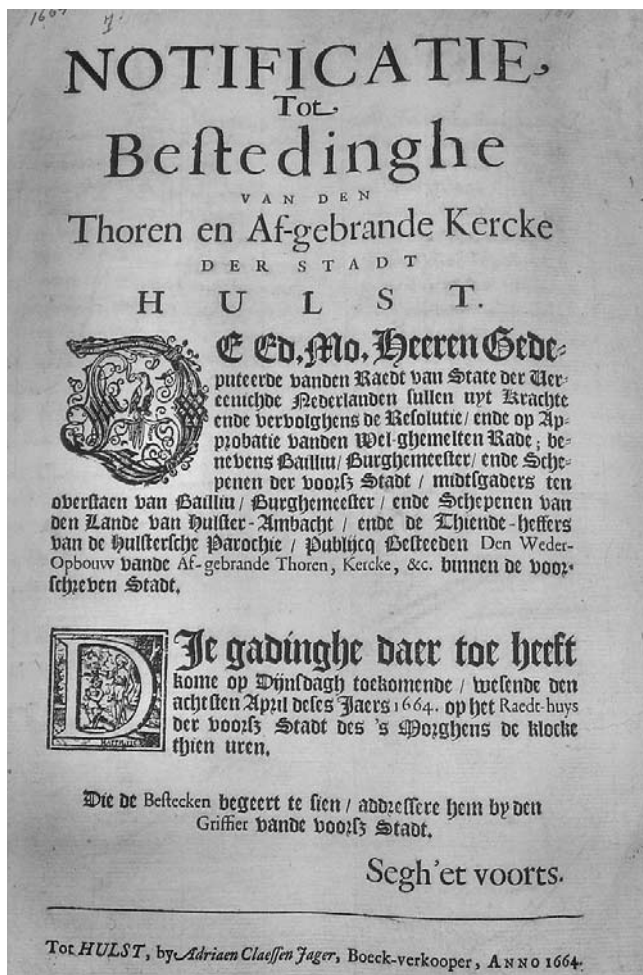
Veel tijd was er na de beslissingen van 7 februari dus niet over. In Den Haag deed procureur Van der Cruick dan ook voortdurend 'debvoir [...] soe byden Contrerolleur Noorwits, schrijnwercker, ende draeyer, tot het becoemen vant model vermits tselve haestich was'. Pas in een brief van 8 maart toonde hij opluchting: hij had 'eyndelyck de teekeningh ende model vanden toorn (Omme

daernaer een tot Hulst gemaect te werden). De prijs viel hem niet mee: Noorwits taxeerde de kosten van het model op 200 gulden, mogelijk het bedrag aanhoudend dat hij zojuist in Utrecht had ontvangen. Uiteindelijk declareerde hij slechts 15.10.8 ponden Vlaams, ofwel ruim 93 Hollandse guldens.⁶⁷ Zelf zou hij van de stad Hulst 'over sijn concepten ende industrie in het gemaecte Model van den thoorn' 12.10 ponden Vlaams, dus ruim 72 Hollandse guldens krijgen.⁶⁸ Verder beschikte Van der Cruck over twee tekeningen, en drie dagen later over nóg twee die Noorwits op zijn verzoek alsnog had gemaakt, plus één 'op 2 houtte plancken geplackt'. Alles stuurde hij 'Cito' – snel – met de schuit naar Hulst. Maar één ding miste hij ernstig: een bestek, 'alsoo Monsieur Noorwits seyde daertoe geen last en hadde'.⁶⁹ Er is intussen geen enkele aanwijzing voor, dat Noorwits zich in het verre Hulst op de hoogte had gesteld van de situatie ter plaatse. Hij zal zich hebben gebaseerd op de tekeningen en beschrijvingen die al begin februari naar de Generaliteit waren gezonden, op nieuwe informatie en op 'ampele' gesprekken met Van der Cruck.

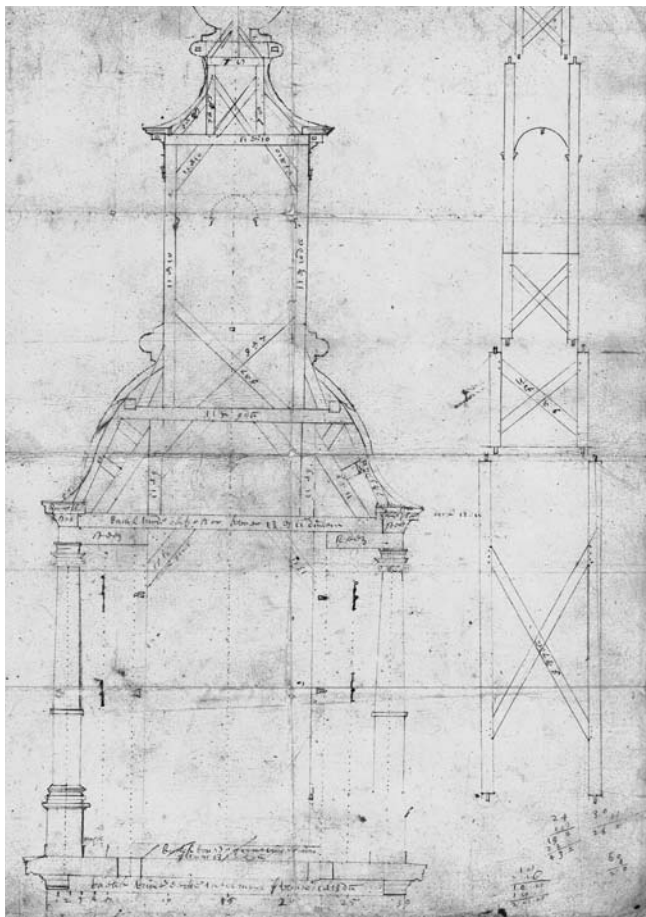
In Hulst zette men zich direct na ontvangst aan het kopiëren van de stukken. We kennen tenminste betalingen aan enkele schrijvers en

tekenaars.⁷⁰ Twee tekeningen zijn bewaard gebleven. De eerste, een in kleuren ingewassen pentekening van hoge kwaliteit, heeft het karakter van een presentatiedocument van de architect zelf, al zijn de bijbehorende teksten niet geschreven in het gotische schrift dat we van Noorwits kennen; paste hij een latijns schoonschrift toe of is dit de hand van een meewerkende assistent (afb. 14)? De tweede, een potloodtekening, laat de constructies binnen de toren zien en daarnaast die van de afzonderlijk in te bouwen klokkenstoel. De teksten hierin lijken evenmin door Noorwits geschreven, maar veeleer in een grovere hand, die wel verwantschap heeft met die van de Hulster aannemer en tekenaar Joannes van der Schaeff. Zo te zien is dit een kopie naar Noorwits, die ook tijdens het werk is gebruikt.⁷¹ Ook het bestek kwam tenslotte via Van der Cruck binnen en werd meermalen gekopieerd. Nog eenmaal ging het ter controle naar Noorwits terug en vervolgens werd het rondgezonden naar potentiële aannemers.⁷² Die waren inmiddels op de besteding geattendeerd door middel van 'plackbrieven', gedrukt in opdracht van de Raad van State.⁷³ Deze waren niet alleen op 26 maart in Hulst bevestigd 'op sijn behoerlijke plaetse' – op de vier stadspoorten en de deuren van de kerk, het stadhuis en het landhuis van Hulsterambacht – , maar ook gebracht naar Vlissingen en Gent, opgestuurd naar Brussel en zo te zien naar Antwerpen (afb. 15).⁷⁴ Het bestek, overigens vol met nauwkeurig aangegeven houtconstructies en precies voorgeschreven houtsoorten en -kwaliteiten, en de twee bewaard gebleven tekeningen verstrekken ons een goed beeld van Noorwits' plannen.⁷⁵ Zijn toren telde drie geledingen. De onderste was het gespaard gebleven achthoekige basement van de oude vieringtoren. Daarvan diende het aangestaste muurwerk tot een voet onder de omloop te worden weggebroken, waarna op het bereikte lagere niveau een nieuwe lijst, een achttien duim dikke 'Cronementslijst' en een vloer moesten worden aangebracht (afb. 16).

Hier begon de tweede geleding met op de kroonlijst een plint voor een balustrade met zestig balusters en met piëdestals op de acht hoeken. Op deze piëdestals, die precies aansloten op de acht verticale ribben van de oude torenromp, zouden acht nieuwe, vrijstaande 'Calommen' van blauwe, Belgische hardsteen worden geplaatst. Samen met hun basementen en Ionische kapitelen zouden deze zuilen twintig voet hoog zijn – gerekend in Rijnlantse maat.⁷⁶ Op een derde van hun hoogte dienden ze te worden versierd met twee horizontale 'banden van ses duim breed ende rontom over de Calomme stekende twee duim'. Achter de zuilen en een omgang moest rond een forse houtconstructie een achtkantig, gemetseld corpus worden opgetrokken. In dit corpus, waar de luid- en slagklokken zouden worden opgehangen, waren in vier muurvlakken galmgaten geprojecteerd. Hiervoor zou 'het lijstwerck vande oude galmgaten daer weder connen gebracht werden'. Hergebruik van gespaard gebleven materiaal werd dus niet vermeden – dat tekent zowel gewoonte als zuinig beleid.⁷⁷ De vier overgebleven, op de hoofdwindstreken gerichte muurvlakken waren gereserveerd voor de vier wijzerplaten van het uurwerk, met eronder vier grote arduin- of Belgische witte stenen met de wapens van de Generaliteit, het graafschap Vlaanderen, de prins van Oranje en de stad Hulst.⁷⁸ Deze etage zou aan de buitenzijde worden bekroond met een hoofdgestel of tafelmunt van architraaf, fries en kroonlijst; binnen zou ter hoogte

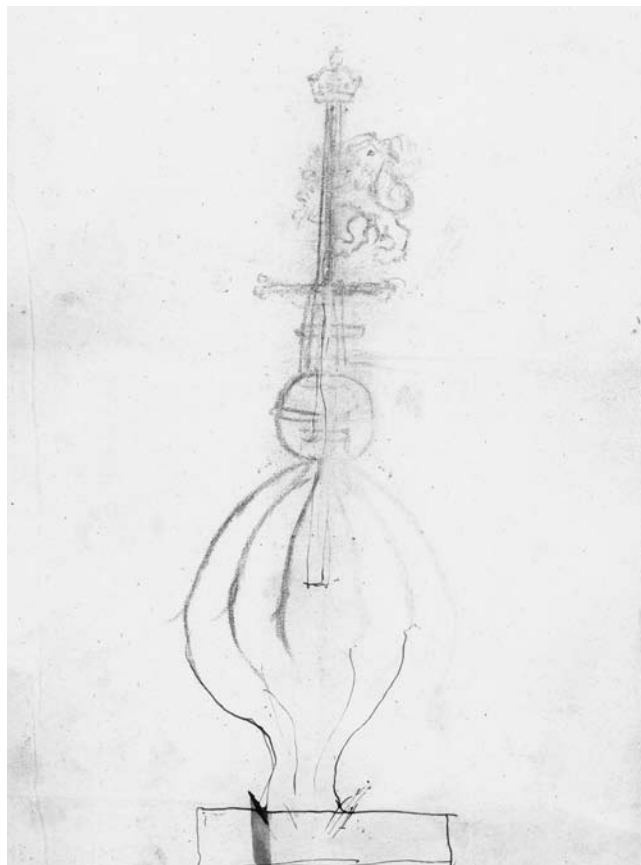
Afb. 15. 'Plackbrief' (aanplakbiljet) voor de aanbestedingen van werkzaamheden aan de Hulster Willibrorduskerk, 8 april 1664 (GA Hulst)

Afb. 16. Joannes van der Schaeff (?) naar Pieter Noorwits, *De houtconstructies in de nieuwe toren te Hulst. Rechts de geledingen van de klokkenstoel, die vrij in de toren diende te worden geplaatst om trillingen bij het gebruik van de klokken op te vangen. Tekening in zwart potlood (GA Hulst)*

van het fries een 'sterre' van balken worden aangebracht, afgedekt met een zoldervloer waarop, naar we mogen aannemen, het uurwerk moest worden geplaatst – en wellicht later ook het klavier van Hemony's klokkenspel.

Boven het hoofdgestel plande de architect een golvend toelopend 'Coevoersdack', zo te zien een Rijndekking met schaliën, binnenwerks gesteund door een constructie, gebaseerd op stijlen van 5½ voet hoogte. Ter versiering dienden uit de buitenzijde van dit koeverdak, precies boven de galmgaten in het corpus, vier dakvensters uit te springen, 'met frontespies ende cieraet [...] op ijder voor gemelte piramide ende dobbelt vergult'. Dit dak vormde de overgang naar de derde geleding. Het moest uitlopen op een volgende daklijst met kleinere diameter, waaruit zich het 'belfroit' verhieft, de open lantaarn, bestemd voor de speelklokken van het carillon. Deze lantaarn werd opgebouwd met acht stijlen, die binnen het koeverdak steunden op een tweede ster van balken, gelegen op de koppen der binnenwerkse stijlen. Zowel de acht stijlen van de lantaarn als de zoldervloer op deze ster dienden geheel met lood te worden bekleed. Het belfroit werd bekroond met een makelaar, waaromheen een hol oplopend 'keteldak' met schaliën was gepro-

Afb. 17. Herman Corthuys (?), *Ontwerp voor een kruis en vaan met de leeuw van de Generaliteit op de toren van Hulst. Ruwe potloodschets (GA Hulst)*

jecteerd. Hierboven kwam een gesloten peer met erop een vergulde bol, een kleinere bol en een peertje. Daaruit zou een kruis steken, voorzien van een metalen vaan met het wapen van de Generaliteit (afb. 17). De werkzaamheden, aldus het bestek, moesten op 30 september 1665 zijn voltooid.⁷⁹

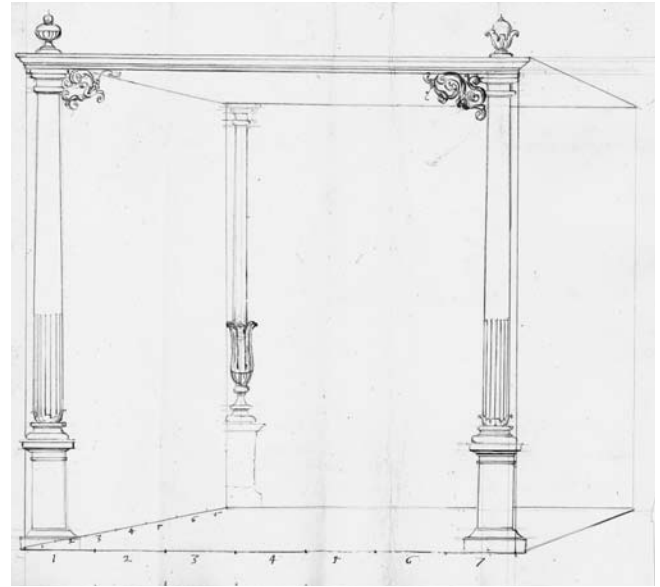
Alle documenten en modellen waren op tijd, op de dag van de aanbesteding, 8 april 1664, in Hulst aanwezig. Daar verzamelden zich toen de Raadsheren Van Asperen en Van Vrijbergen, de magistraat van de stad en vertegenwoordigers van Hulsterambacht en van de tiendheffers. Behalve de toren zouden ook de nieuwe kappen op het dwarsschip en op de kapellen worden aanbesteed. Eerst werden de condities voorgelezen. Vervolgens werd het werk aan de toren in veiling gebracht en 'gemijnt' door Guillaume de Noyelle uit Gent, die overigens de schrijfkunst niet meester bleek.⁸⁰ Voor 15.900 gulden zou hij, samen met vier collega-aannemers, de torenbouw realiseren. Tegelijkertijd werd het herstel van de kruiskappen gegund aan Anthony Casset en twee collega's voor 5.000 gulden, terwijl voor hetzelfde bedrag het herstel van de kappen van de kapellen ging naar een driemanschap onder leiding van Pieter Melis. De beslissingen van deze dag moesten nog worden goedgekeurd door de volledige Raad van State. Die deed dit op 30 april, 'mits dat de betalinge daervan geschiede buyten costen vant Landt'.⁸¹

Torenbouw

De Hulster magistraat zag nu alle reden om haast te maken. Kennelijk schreef het college direct na de aanbesteding aan aannemer De Noyelle om nog vóór pasen, dat wil zeggen vóór 13 april, binnen vijf dagen, met ‘het af breken vanden torre’ te beginnen. Dat was niet mogelijk, liet deze antwoorden. Maar na de feestdagen zou hij met voldoende ‘werckvolck’ komen. De goedgekeurde ‘conditien’ van de bouw had hij toen nog niet eens in huis; toezending daarvan vroeg hij op 27 mei.⁸² Intussen was Marten Marchant al bezig, puin af te voeren.⁸³

Terzelfder tijd moesten er regelingen worden getroffen voor de dagelijkse leiding en inspectie tijdens de bouw. In zijn bestek had Noorwits met nadruk vastgelegd, dat hijzelf daarvoor niet beschikbaar was. Ook later, en op aandrang van Van der Cruck, was hij dat niet.⁸⁴ De aannemers dienden, aldus de architect, de meeste materialen zelf in te kopen en verantwoordelijkheid te dragen voor de kwaliteit ervan. De naleving stond ‘ter visitatie vande heeren Besteders, ende soodanige als haer Edel Mogen den daertoe sullen gelieven te autoriseren’. Hetzelfde gold voor het toezicht op de bouw: ‘oock sullen de Besteders vrijstaen soo dick ende menichmael als haer sal gelieven te comen visiteren ofte het alles ter goeder trouwen toegaet ende behoorlijk volgens het Besteck ende teijckeninge wert gemaect’.⁸⁵ Dus wees de stad Hulst, waarschijnlijk na overleg met de andere partijen, enkele deskundigen aan om haar in dezen te assisteren. Direct gebeurde dat niet – zodat later door de deskundigen kon worden gemeld dat bepaalde steen al was verwerkt ‘alheer wij van dheeren daer toe gestelt waeren’.⁸⁶ Maar in november 1664 waren zij in ieder geval benoemd: de meester-timmerlieden of -metselaars Pieter Danckaert, Joannes van der Schaeff, Huych Jansz. Ridder, Gilles Gernaet en Willem Evertsz. van Neuirden.

In de eerste plaats kregen deze heren te maken met de confrontatie, door De Noyelle en zijn collega’s, van het bestek en bijbehorende tekeningen met de werkelijkheid van de afgebrante toren. Dat bleek ook wel nodig. Noorwits was uitgegaan van een drie voeten te kleine omtrek van het basement van de toren. Waarschijnlijk waren de gegevens, die hem vanuit Hulst waren aangeleverd, niet nauwkeurig genoeg geweest, dan wel hanteerden de Hulstenaren een kleinere voetmaat dan de Rijnlandse, mogelijk de 2,7 cm kortere Antwerpse. In ieder geval was Noorwits’ bovenbouw te breed, moest deze worden versmald. Maar dít zou tot gevolg hebben dat er geen ruimte over was voor een omgang van ‘2. voet cleijne maat’ – zoals de bouwtekening voorschreef – , ja dat zelfs de vrijstaande zuilen geheel tegen de buitenmuur van het corpus van de tweede geleding kwamen te staan. Dus diende deze buitenmuur 1½ voet naar binnen te worden verplaatst. De rest kon worden gewonnen door de spouw tussen deze en de binnenmuur, waarin de stijlen van de houtconstructie ruim waren opgenomen, te beperken.⁸⁷ Daarnaast stelden de aannemers een aantal kleinere wijzigingen voor, deels uit technische, deels uit esthetische overwegingen. Bijvoorbeeld moesten er gaten in de zoldervloeren worden aangebracht voor de gewichten waarmee het uurwerk gaande werd gehouden, en waardoor de klokken konden worden opgehesen. En het keteldak boven de lantaarn wilden zij graag verhogen: het was nu te

Afb. 18. Johannes de Mol of zijn meesterknecht Johannes Pauwels, *Ontwerp van de ombouw van het uurwerk voor Hulst. Binnen het getekende raamwerk werden het uurwerk en de speeltrommel geplaatst. Het geheel zou in de tweede geleding van de toren worden opgesteld in een kamertje, getimmerd door Willem Evertsz. van Neuirden. Pentekening (GA Hulst)*

plat, zeiden zij, ‘t’welck ten opsichte vande hoochde teenemael soude defigureren’. Bovendien zou dit dak kunnen worden verfraaid met vier ‘klein vinsterkens’, precies boven de geplande dakkapellen in het lagere koeverdak, en ieder bekroond ‘met vergulde coppen ofte piramiden naar behooren’. In totaal zou door hun voorstellen de toren hoger worden, zeker als ook de acht zuilen van de tweede geleding werden verlengd ‘in consequentheit van hunne hooge dijstantie’.⁸⁸ Al deze voorstellen werden uiteindelijk namens de stad Hulst ‘gevisiteerd’ door de bouwkundigen Van Neuirden en Van der Schaeff en door hen goedgekeurd. Maar ongetwijfeld hadden zulke veranderingen financiële gevolgen. Pieter Danckaert maakte kort hierna met twee collega’s een schatting van de meerwerkkosten. Die kwamen uit op bijna 2.500 Hollandse guldens.⁸⁹

De bouw kon beginnen, burgemeester Benjamin de Beaufort legde dan ook de eerste steen.⁹⁰ Maar toen was het al 1665. Niet onbegrijpelijk was het daarom, dat het bouwproces niet voor iedereen snel genoeg ging. Klachten kwamen er van de weduwe van de inmiddels overleden uurwerkmaker De Mol uit Brugge. Half januari 1665, precies een jaar nadat deze de opdracht voor een uurwerk had gekregen, lag er in de toren nog geen zolder waarop het uurwerk moest worden geplaatst. Maar de meesterknecht diende hier nu wél de maat te nemen, en met de aannemer te bepalen waar het gevaarte precies moest staan. Een bewaard gebleven tekening van de ombouw ervan, wellicht juist ten behoeve van deze metingen gemaakt, laat in ieder geval zien dat uurwerk met speeltrommel samen een vloeroppervlak zouden krijgen van zeven bij zeven voet (afb. 18). En nog erger werd het toen er weer een jaar later nog steeds geen zoldervloer lag. Contractueel was de levertijd van het uurwerk op twee jaar gesteld. Uitstel van levering, noodgedwongen of niet, zou voor

Afb. 19 a,b,c,d. (v.l.n.r.) Abraham Eyckens (?) naar een ontwerp van Olivier van den Driesschen, Arduin- of Belgisch witte stenen met de wapens van de Staten-Generaal, het graafschap Vlaanderen, prins Willem III van Oranje en de stad Hulst. De stenen werden in de muren van de tweede geleding van de toren ingemetseld. Bij de latere brand van 1876 bleven ze gespaard. Thans zijn ze op verschillende plaatsen opgenomen in de muren van het Hulster stadhuis (Foto's door de auteur)

de Brugse firma onherroepelijk verlating van de betaling betekenen. Toch was er in dit kader intussen wel werk verricht: Willem Evertsz. van Neuirden kreeg tenminste in 1665 en 1666 betalingen voor de vervaardiging van een houten kamer, waarin uurwerk en speeltrommel zouden komen te staan. En nog vóór april 1666 zou het gevaarte door schipper Guillaen van Loerinchkove uit Brugge worden gehaald.⁹¹

Dit zou niet de enige conflictstof zijn. Irritatie tussen de bouwers zelf klonk door toen een van de aannemers, Bernaert Maes uit Aalst, in april 1665 vrijdom van tolleren vroeg om uit Brussel de vier grote blokken arduin aan te voeren, waarin de wapens van Generaliteit en Vlaanderen, Oranje en Hulst moesten worden gehakt. Maar het vervoer over water naar Hulst ging langzaam vanwege slecht weer en hoog water. En ook anderszins vlotte het niet, schreef Maes: 'ick moet alles belooopen ende sien dat het alles wel beschickt wort, want mijn confreres die laetender my alleen mede ghewoorden'. Niettemin gelukte de levering der wapenstenen, die overigens minder omvangrijk werden dan het bestek voorschreef omdat het corpus van de tweede torengeliding was verkleind. De voorstellingen erop werden ontworpen door de Hulster schilder Olivier van den Driesschen, en mogelijk gebeeldhouwd door Abraham Eyckens, een plaatselijke steensnijder die ook andere sculpturen aan het gebouw vervaardigde (afb. 19 a,b,c,d).⁹² Ook later, in december 1666, leek er onderling wantrouwen te bestaan. Aannemer De Noyelle vroeg toen tenminste de Hulster overheid, alleen betalingen inzake de bouw te doen in zijn aanwezigheid dan wel met zijn medeweten, om reden 'die hem versoecker Jegens sijne mede compaignons volgens notariael Contract is moverende'.⁹³

Bovendien waren al eerder problemen ontstaan tussen de aannemers en de inspecteurs. Of die mede waren veroorzaakt doordat de door het bestek gestelde opleveringsdatum, 30 september 1665, niet werd gehaald, is niet duidelijk. In augustus 1665 constateerden de controleurs, dat lijsten aan de bovenzijde van de lantaarn niet overeenkomstig het bestek waren gemaakt. Het meningsverschil leidde tot staking van het werk. Het was in dit kader dat Van der Cruick in Den Haag vergeefs probeerde, Noorwits naar Hulst te krijgen om de zaak op te lossen. Hoe het conflict uiteindelijk werd gesust is niet duidelijk. Wél blijkt het, dat sindsdien de inspecteurs 'hebben daer moeten alle daege bij sijn', zoals zij meermalen klaagden, om met de 'baesen' twijfelgevallen op te lossen. Daarover brachten zij vervolgens rapport uit aan het stadsbestuur.⁹⁴ Dat dit alles niet bevorderlijk was voor de sfeer, bleek in de volgende herfst of winter. Willem Evertsz. van Neuirden, één van de controleurs, liet de magistraat weten dat hij wegens zijn nauwgezetheid door de aannemers 'seer quaelijck [... was] bejegent met groote dreijgementen als anders'. Dus vroeg hij, 'om ongemacken voortecomen', de heren ontslag uit zijn functie, ook al leed hij er inkomstenverlies door.⁹⁵

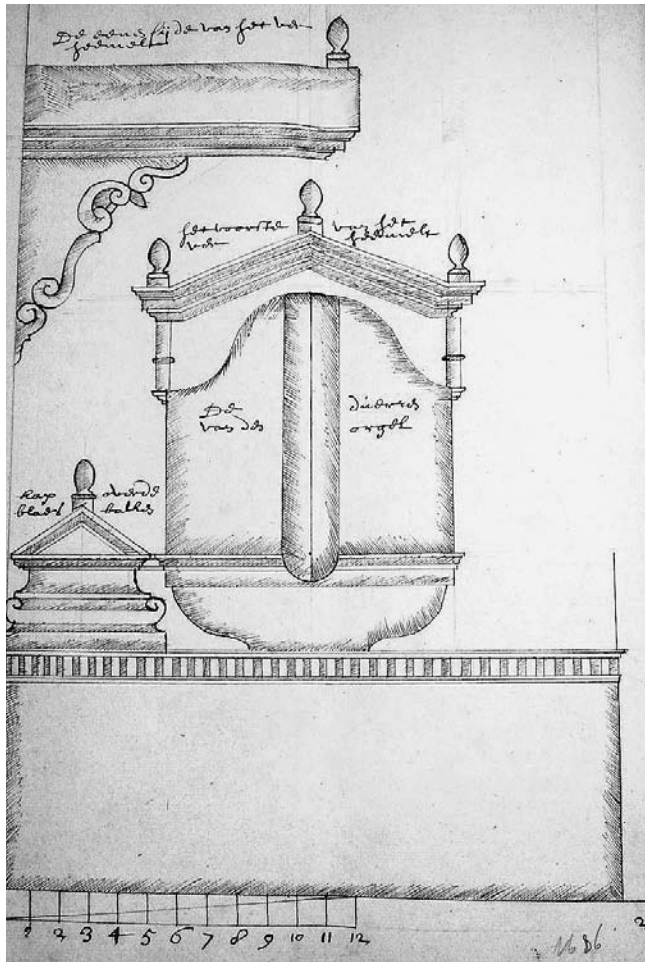
Ook dít maakte echter geen eind aan de klachten van de overgebleven controleurs. De peer was te zwak van constructie, vonden zij omstreeks 1 april 1666, en moest dus worden verstevigd. Er waren te kleine schaliën op gelegd, het lood daaronder was ook al te krap bemeten – maar 'de bazen niet en wilden souderen' tegen inwateren. En wat lager waren er te weinig krammen in de stenen kozijnen aangebracht, zodat de onderdelen konden gaan

wijken.⁹⁶ Het lijkt erop dat de aannemers hun 'aengenomen Werck', zoals zij het terecht dikwijls noemden, te krap hadden begroot en bezuinigingen zochten. Bovendien wisten zij kennelijk steeds maar niet, hoe groot de klokgaten in de diverse torenvloeren moesten zijn: nog op 29 oktober 1666 gaf François Hemony tenminste aan burgemeester Hans Willem van Duyven de diameters van de grootste klokken door.⁹⁷

Toch meldden juist in diezelfde dagen de aannemers, dat het werk wat hen betrof gereed was. Dus klommen de inspecteurs Van der Schaeff en Ridder op 8 november opnieuw naar boven en ontdekten nog een aantal onvolkomenheden. Stijlen op de loodzolder dienden nog met lood te worden bekleed, ook elders was soms te weinig lood aangebracht, sommige piramiden op de dakkapellen waren nog niet verguld, knipsloten ontbraken aan diezelfde dakramen, de borden in de galmgaten waren te dik, het oude muurwerk in het basement was nog niet voldoende gerepareerd.⁹⁸ Snel zullen de aannemers dit hebben bijgewerkt. Naar hun mening moest het werk nu ook klaar zijn. Zij wensten een spoedige eindinspectie, want pas daarna zou door het weinig solvabele Hulst hun laatste termijn worden betaald. De magistraat gaf dit door aan de Raad van State, overigens onder aandrang dat ook deze laatste handeling zou plaatsvinden in bijzijn van de commissarissen van de Raad, Van Asperen en Van Vrijbergen. Dat zou wél wachten tot maart 1667 betekenen. De aannemers waren daar weinig gelukkig mee en lieten dan ook een rekest opstellen om snellere afwerking. Dat werd door Van der Cruick aan de Raad doorgegeven.⁹⁹

Dit leidde al op 25 november 1666 tot het Raadsbesluit, dat de toren ter afsluiting mocht worden geïnspecteerd. Toch werd het nog januari 1667 voordat alle inspecteurs, nu vier man, de toren doorliepen, gewapend met een lijst waarop zij steeds hun punten van kritiek hadden genoteerd. Hun oordeel, op 11 januari, was kort: alles was nu in orde. Alleen diende het houtwerk nog te worden geschilderd, maar dat was niet aan deze aannemers opgedragen. Dus maakte het viertal een slotberekening. Voor sommige oplossingen was tóch van het bestek afgeweken. Die oplossingen waren soms te beschouwen als meerwerk, maar soms ook als positief te waarden besparingen. Als die twee tegenover elkaar werden gezet, bleek de begroting uiteindelijk met 416 gulden en 14 schellingen te zijn overschreden. Kennelijk was dat acceptabel.¹⁰⁰ De Raadsheren van State konden komen.

Maar één probleem, dat verder buiten onze aandacht blijft, was hiermee niet opgelost: het financiële. Gedurende de hele bouwperiode, en ook tijdens die van het herstel van de andere kerkdelen, was met Hulsterambacht en de tiendheffers onenigheid gebleven over betalingen. Om aan zijn contractuele verplichtingen te kunnen voldoen had Hulst heel wat kosten gedekt uit de kerkelijke goederen, en bovendien nu en dan geld moeten 'negotieren', tegen rente lenen bij particulieren. Een en ander zou uitlopen op nieuwe procedures voor commissarissen uit de Hoge Raad, die uiteindelijk in 1671 en 1676 de partijen bij elkaar brachten en de oude normen aanhielden.¹⁰¹ Ook deze financiële perikelen hadden het tempo van de bouw niet bevorderd. Hetzelfde gold trouwens ten dele voor het bij François Hemony bestelde carillon: dat zou pas eind 1671 door diens broer Pieter worden geleverd.¹⁰²

Afb. 20. Friderich Knobol (?), *Het Louis Isoré-orgel uit 1612 in de Willibrorduskerk in Hulst. De orgelkas is frontaal afgebeeld met gesloten deuren. Links een zijaanzicht van de kap van de kas en een kap op de blaasbalgen. Werktekening, gemaakt in het kader van de orgelrestauratie van 1685/1686, met pen (GA Hulst)*

Slot: een levendige classicistische toren

De toren was nu klaar, het dak van het dwarsschip was dat al eerder. Alleen aan het hoogkoor, waarschijnlijk door de calvinisten niet gebruikt, moest het werk nog beginnen: dat werd pas op 8 april 1669 aanbesteed.¹⁰³ Het middenschip van het kerkgebouw moet toen ten minste provisorisch allang weer in gebruik zijn geweest. Al op 22 januari 1664 was gesproken over herstel van de preekstoel, op 20 juni van dat jaar werd Martin Bourgeois betaald voor reparatie van het magistraatsgestoelte, terwijl in een rekening van 1665 een al vroeger ‘maecken ende repareren’ van de bank voor luitenants en vaandrigs van het garnizoen wordt vermeld. En op 9 mei 1665 bevestigde organist Folckert Crusen de ontvangst van betaling voor reparaties aan het orgel.¹⁰⁴ Maar afrondende werkzaamheden aan het interieur vonden nog plaats tussen 1666 en 1686 (afb. 20).¹⁰⁵

Welke architectonische kenmerken bood nu Noorwits' scheping? Voorop dient te staan dat zijn toren bij een volgende brand,

in de nacht van 31 augustus op 1 september 1876, verloren is gegaan. Een neogotische bovenbouw met spits – ontworpen door P.J.H. Cuypers – kwam er toen voor in de plaats; die spits werd, op zijn beurt, in september 1944 ook weer verwoest, nu bij oorlogshandelingen, en in 1957 vervangen door een moderne, niet onaangevochten bekroning door J. Brouwer. Voor stilistisch onderzoek naar de toren van Noorwits zijn wij dus aangewezen op het bewaarde bestek, op de twee bouwtekeningen uit 1664 – de ene van Pieter zelf, de andere een kopie naar hem – en verder op bestaand beeldmateriaal.¹⁰⁶ Omvangrijk is dat niet. Uit 1739 dateert een gravure door H. Spilman naar een tekening door A. de Haan, met de Willibrorduskerk gezien vanuit het noordwesten (afb. 21). Vervolgens is de toren enkele malen afgebeeld door de lokale schilder Jan Haak (1826-1881), met name heel nauwkeurig en gedetailleerd in een stadsgezicht met de Markt en de kerk, vanuit het zuidwesten (afb. 22). Als derde is daar een vlotte schets, vanuit het noordoosten, door de bekende monumentenkundige Victor de Stuers (1843-1916), gedateerd 1874. Tenslotte is een exemplaar bewaard van een foto, die omstreeks datzelfde jaar van de kerk moet zijn gemaakt vanuit het zuiden, en wel vanaf de toren van het tegenoverliggende stadhuis, dus vanaf gelijke hoogte en zonder perspectivische vertekening (afb. 23).¹⁰⁷ In combinatie laat dit materiaal wel enkele voorzichtige opmerkingen toe.

Noorwits volgde voor zijn Hulster ontwerp, evenals voorheen voor de definitieve versie van de dakruiter van de Nieuwe Kerk in Den Haag, een in zijn jaren klassiek, drievoudig schema: op een onderbouw – dikwijls vierkant van grondvorm – werd een zuilenverdieping geplaatst, en daarboven een achzijdige houten torenbekroning.¹⁰⁸ Vooral Hendrick de Keyser (1565-1621) en diens Amsterdamse collega's hadden eerder in de eeuw dit schema stelselmatig, en tegelijk vol afwisseling toegepast. Evenals de Amsterdammers streefde Noorwits naar afwisseling door iedere geleding verder te laten inspringen en een eigen karakter te geven. In zijn Hulster toren ging hij hierin verder dan in zijn Haagse, alleen al omdat de laatste beperkter van omvang bleef aangezien er geen carillon in zou worden geplaatst en de toren zelf niet te zwaar mocht zijn daar hij in het interieur van de kerk niet door zuilen werd ondersteund. In de Hulster toren bracht hij bovendien, ter onderscheiding van de geledingen, stevige horizontale accenten aan. Hij gebruikte daarin antiquiserende elementen, maar niet zo uitgebreid als zijn Amsterdamse voorgangers dat deden: wél klassiek lijstwerk en balustrades, maar bijvoorbeeld geen obeliskken, vazen of pinakels. Die treffen wij ook niet aan in zijn Haagse toren. We vinden die, trouwens, evenmin in de Nieuwe Toren van Kampen, ontworpen door zijn classicistische leeftijdsgenoot Philips Vingboons. Dit was een kenmerkend onderscheid tussen De Keyser en de generatie van Vingboons en Noorwits – een generatie die minder beeldhouwkunstige elementen toepaste, en meer architecturale.

Wij zagen al dat Noorwits zich baseerde op de onderbouw van de afgebrande toren, op een achthoek dus en niet op een vierkante romp, zoals bij de meeste Amsterdamse torens. In deze Hulster onderbouw overheersten nog de gotische verticale lijnen dankzij ribben op de acht hoeken en spitsbogige blindnissen in de meeste velden. Noorwits integreerde deze in zijn ontwerp.

Afb. 21. H. Spilman naar A. de Haan, *De Willibrorduskerk gezien vanuit het noordwesten. Rechts is deels het schepenhuis zichtbaar (vgl. afb. 2)* (Particuliere collectie)

Dat lijkt strijdig met de renaissancistische principes, die middeleeuwse vormen juist als barbaars terzijde schoven, maar was het niet per se. Italiaanse classicistische voormannen, ook door Nederlandse architecten gevolgd, schreven bij het werken aan een bestaand bouwwerk *conformità* voor, voortzetting van de reeds toegepaste stijl. Daaruit valt het bijvoorbeeld te verklaren dat Jacob van Campen (1596-1657), classicist bij uitstek, een toren vol gotische trekken ontwierp voor de Nieuwe Kerk in Amsterdam.¹⁰⁹

Het klassieke torenschema volgend kwam Noorwits uit op drie achthoekige etages, en dus op een dreiging van eentonigheid. Die lijkt hij allereerst te hebben bestreden met zijn stevige horizontale accenten, zwaarder dan die van Hendrick de Keyser. Op de overgang naar de tweede geleding kwamen een flink overstekende kroonlijst en een balustradeomgang met forse balusters en piëdestals. De afscheiding met de volgende verdieping, dus met de lantaarn, accentueerde hij door het nadrukkelijk aanwezige hoofdstel en het duidelijk zichtbare koeverdak. En ter afdekking van de lantaarn koos hij voor het al even zichtbare keteldak. De Keyser en de zijnen hadden hier juist oude vormen, zoals de

appel, vervangen door bijna platte daken en wekten de indruk dat zij de volgende etage koud op de vorige plaatsten. Die indruk zwakten ze soms af door het gebruik van frontons of boogfriezen, die bij Noorwits niet voorkomen. Wilde Pieter hier misschien wéér vroeger aanwezige vormen laten terugkeren, was het glooiende koeverdak een reminiscentie aan de verwoeste appel? Had Hulst hem zoiets gesuggereerd? Handhaafde hij daarom ook de gesloten peer, die intussen eveneens van de Amsterdamse torens was verdwenen?¹¹⁰

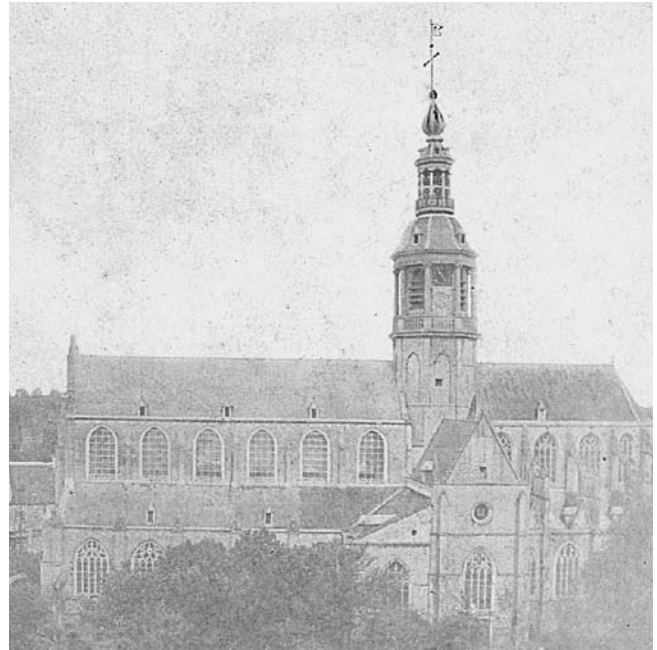
Op de tweede geleding plaatste Pieter niet, zoals sommige collega's, meteen een houten, met lood bedekte constructie. Voor het achthoekige klokhuis met wijzerplaten, wapenstenen en galmgaten schreef hij nog steen voor 'van natuer als de oude mueren sijn', desnoods aangevuld met brokstukken van andere delen van het gebouw.¹¹¹ Ook hier hield hij zich aan de *conformità*. Dat gold ook voor zijn hergebruik van de omlijsting van de galmgaten; maar hier waren voorheen al rondbogen toegepast, die hij met stilistische instemming zal hebben overgenomen, en zelf heeft aangevuld: de traceringen erin – te zien in zijn presentatietekening – komen precies overeen met die in zijn model van een koepel op de

Afb. 22. Jan Haak, *De Markt en de Willibrorduskerk te Hulst, vanuit het zuidwesten*. Olieverf op doek (Particuliere collectie)

toren van de Utrechtse Buurkerk. Noch uit het bestek, noch uit de afbeeldingen valt op te maken of hij deze muren door nissen liet onderbreken. Dat was misschien ook niet nodig, omdat ze al flink gevuld waren. Voor de muurvlakken met de wijzerplaten en wapenstenen – mogelijk door de opdrachtgevers bedoeld om hun gezag in deze regio te tonen – lijkt Noorwits het voorbeeld van De Keyzers Westertoren te hebben gevolgd. Daarin komt immers, zeldzaam, een wapen – het Amsterdamse – voor, ruim geplaatst onder de wijzerplaten van het uurwerk.

Het meest opvallend aan deze etage is het gebruik van vrijstaande zuilen. De Amsterdammers hadden deze al toegepast, in navolging van schrijnwerkersarchitectuur.¹¹² Hendrick de Keyser had in de Zuiderkerkstoren (1614) en de Jan Rodenpoortstoren (1616) de hoeken van het vierkante corpus van de tweede geleding afgeplat en er in totaal vier overhoeks en vrijstaande, decoratieve zuilen voorgezet. Dat was later ook gedaan door Edmond Hellenraet in de Wijnhuistoren in Zutphen (1637-1641). Als enige ging Noorwits verder dan zij. Hij besloot tot acht Ionische zuilen, staande op de punten van zijn octagoon. Onder een hoek van 45 graden, zoals hij in aansluiting

Afb. 23. Anoniem, *De Willibrorduskerk, vanaf de toren van het stadhuis, dus uit het zuiden, gefotografeerd omstreeks 1875* (Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten', Hulst)

ting bij de Amsterdammers in de Haagse Nieuwe Kerkstoren had toegepast, hoefde hij ze hier niet te plaatsen. De octogonale vormen in Hulst lieten voor de voeten en de kapitelen van de zuilen een wijdere hoek toe. Met dit achttal zuilen zette Noorwits precies de oude architectuur van het basement voort. De piëdestals in de balustrade sloten aan bij de ribben in de oude romp, de zuilen trokken dus de verticale lijn daarvan door. Misschien weer een reden voor Noorwits om de horizontale toren delen, als tegenwicht, zwaar te accentueren. Overigens hadden deze zuilen, minder dan die in de Haagse Nieuwe Kerkstoren, een dragende functie, en meer een decoratieve. Zij verstevigden het classicistische uiterlijk van de toren en toonden in hun Ionische kapitelen precies de vormen die de Italiaan Vincenzo Scamozzi daaraan had gegeven: de hoeken van de Ionische voluut waren gespleten, zodat aan vier zijden een volledige voluut kon worden aangebracht.¹¹³ De zuilen doorbraken iedere eentonigheid, gaven juist aan deze geleding een verrassend eigen, levendig karakter. En doordat zij niet te zwaar waren, lieten zij volop zicht toe op het inspringende klokhuis met zijn wijzerplaten en muurdecoraties.

Ook het hoofdstel erboven, met zijn nadrukkelijk in de bouwtekening als architraaf, fries en kroonlijst aangeduide onderdelen – en afwijkende vorm van het tafelmunt onder de balustrade –, beklemtoonde nog eens de aanwezigheid van klassieke elementen.¹¹⁴ Met het erop geplaatste koeverdak vormde het de overgang naar de derde verdieping met de lantaarn, waarin het carillon moest worden opgehangen. Deze had inmiddels klassiek geworden vormen, maar plaatst ons niettemin voor enkele vragen. Naar verhouding besteedt het bestek weinig aandacht aan deze verdieping.¹¹⁵ Het bepaalt dat de constructie geheel van

hout zou zijn, maar zegt niet of de stijlen overlans in dezelfde hoeken als de achthoek moesten worden gezaagd – wat Noorwits overigens wél beoogde in zijn model voor de Utrechtse Buurkerk en wat hij realiseerde in de lantaarn van de dakruiter op de Haagse Nieuwe Kerk. Evenmin valt in het bestek iets te lezen over kapitelen ter bekroning ervan. Toch lijken de stijlen in het schilderij van Haak en op de foto van ± 1875 wél een soort kapiteel te dragen.¹¹⁶ Trouwens, in deze twee afbeeldingen is de etage bovendien met een eenvoudige balustrade omgeven, waarover het bestek al evenmin rept. Het zou hier kunnen gaan om een ‘galerij om de toorn’, waarvan de bouw in 1666 door Willem Evertsz. van Neuirden werd aangenomen en waarvoor hij nog datzelfde jaar én twee jaar later werd betaald.¹¹⁷ Of hebben we hier te maken met latere toevoegingen?

Niet zonder meer is ook duidelijk, of Noorwits in zijn ontwerp ideale verhoudingen nastreefde die door sommigen aan het Hollandse classicisme zijn toegeschreven. In de Nieuwe Kerk van Den Haag deed hij dat wél.¹¹⁸ Wij bezien hiertoe de verhouding tussen de hoogte van de Hulster lantaarn en die van de zuilenverdieping. Het bestek geeft niet precies aan, vanaf welk punt de hoogte van de stijlen in de lantaarn moet worden gemeten en maakt dus conclusies erg moeilijk.¹¹⁹ De potloodbouwtekening naar Noorwits levert ons van basement tot en met kapiteel van stijlen en zuilen een verhouding van 2:3. Wordt deze verhouding nu door het andere beeldmateriaal bevestigd? Er doemen in dit verband enkele problemen op. Ten eerste weten we, dat de aannemers tijdens de bouw de muurvlakken van de tweede etage mochten versmallen en de zuilen verlengen – en dat zij dus ingrepen in de onderlinge verhoudingen. Daardoor is het beeld van alle beschikbare latere afbeeldingen bepaald. Bovendien kenmerken afbeeldingen vanaf de grond zich door perspectivische vertekeningen die metingen voor een zuivere vergelijking bijkans onmogelijk maken; alleen de enig beschikbare foto kent dit probleem niet. Van de artistieke weergaven maakt het schilderij van Haak algemeen de meest nauwkeurige indruk; het geeft ook de proporties weer met een beperkte perspectivische afwijking. Dit blijkt vooral bij vergelijking met de foto, die ons de verlenging van de zuilen, en dus het scheeftrekken van de verhouding duidelijk en exact toont: deze werd 8:13. Dit wijst erop dat de bouwtekening inderdaad Noorwits’ bedoeling weergeeft: 2:3 is immers, voor de vergelijking met de foto, gelijk aan 8:12. Dit was precies één van de ideale verhoudingen volgens de antieke bouwmeester Vitruvius en in de zeventiende-eeuwse, eigentijdse praktijk.¹²⁰

Concluderend kunnen wij vaststellen, dat Noorwits voor Hulst een torenontwerp heeft gemaakt, waarin hij allerlei principes van het Hollandse classicisme, die in zijn dagen opgeld deden, welbewust heeft toegepast, soms op een duidelijk persoonlijke manier. Als architect aangetrokken door de Generaliteit, de soeverein van Staats-Vlaanderen, had hij Hulst een originele, levendige toren gegeven. Het stadsbeeld had daarmee een moderne blikvanger gekregen.

Noten

- * Met dank aan prof. dr. K.A. Ottenheim en dr. G.H.P. Steenmeijer voor het kritisch lezen van een eerdere versie van dit artikel. Evenzo aan de heer A.J.H.M. Prinsen, gemeentearchivaris van Hulst, die niet alleen dezelfde eerdere versie van commentaar voorzag, maar ook uiterst behulpzaam was bij het verrichten van het onderzoek op de door hem geleide archiefdienst.
- ¹ Gemeentearchief Hulst (GAH), Stadsarchief (SA), inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat van Hulst 1646-1666, 222ro (20 november 1663). Inv. nr. 437, Jaarrekeningen van de extraordinaris ontvanger Jacob de Vriese – tevens schepen – inzake de herbouw van de parochiekerk van Hulst 1663-1668, Eerste jaarrekening, 1ro-2vo. Inv. nr. 441 P, Concept van een verslag door Jacob de Vriese (24 november 1663). Nationaal Archief 's-Gravenhage (NA), 1.01.19, Raad van State (RvS), inv. nr. 621, Hulst aan Raad van State (22 november 1663). Jacob van Lansberghe, *Beschryvinge van de Stadt Hulst*, Rotterdam 1691, 51-56.
 - ² GAH, SA, inv. nr. 288 G, Kwitantie voor geleverd bier voor degenen die bij het blussen hadden geholpen (28 maart 1664). Inv. nr. 288 I, Rekening voor verteringen door de spuitgasten (21 december 1663). Inv. nr. 288 J, Rekeningen voor het gebruik en het transport van de spuiten (9 december 1664).
 - ³ NA, 1.01.19, inv. nr. 621, Hulst aan Staten-Generaal (22 november 1663). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 2ro. Inv. nr. 441 N, Estimatiën (14 januari 1664).
 - ⁴ S. Groenveld, H.L.Ph. Leeuwenberg e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-ca. 1650)*, Zutphen 2008, 117-120, 135-138. S. Groenveld, ‘In de frontlinie, Hulst en Hulsterambacht tijdens de Tachtigjarige Oorlog’, in: *Jaarboek De Vier Ambachten 2001-2003*, 13-42. De Generaliteitscolleges worden gewoonlijk hogere, centrale instellingen boven de soevereine gewestelijke Statenvergaderingen genoemd, maar stonden formeel daartussen: ze waren, met een term uit de bestuurskunde, intergouvernementeel.
 - ⁵ S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam 1969³, 86-88. W.J. Annard, *Bestuur en Bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen 1645-1673*, Hulst 1993, 3-8. A. Meerkamp van Emden, *De archieven van de rechtbanken [...]. Zeeuwsch-Vlaanderen 1447-1798*, Middelburg 1919, XVIII-XXII. K. Heeringa, ‘Het aandeel van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen’, in: *Nederlandsch Archiefblad* 23 (1914/1915), 45-60. P.W. Stuij, *Zeeuwsch-Vlaanderen. De geschiedenis van een grensgebied*, Zutphen 1990. A.M.J. de Kraker, ‘De woelingen der Watergeuzen om het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun acties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572 en 1576’, in: *Jaarboek De Vier Ambachten 1980/1981*, 65-186, aldaar over Biervliet: 163-169. S. Groenveld, ‘“Een doore geopent.” Noord-Nederlandse tijdgenoten over de positie en de verovering van Sluis, 1604’, in: *Archief van het Zeeuwsch Genootschap 2004*, 5-48, aldaar 11. J.M.G. Leune, *Lillo en Liefkenshoek. De geschiedenis van twee Scheldeforten*, 4 Delen, Brussel 2006-2009, I, 193-195. S. Groenveld, ‘Dutch or Flemish? The institutions of Dutch Flanders, ca. 1570-ca. 1700’. Ter publicatie bij de Universiteit van Gent.
 - ⁶ Annard 1993, 13-14, 25-34.
 - ⁷ A.Th. van Deursen, ‘De Raad van State onder de Republiek van

- 1588-1795', in: *Raad van State 450 jaar*, 's-Gravenhage 1981-1983, I, 47-92, aldaar 85-87. S. Groenveld, 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt (red.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Hilversum 1996, 55-88, aldaar 82-88.
- ⁸ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 222vo (22 november 1663) noemt hen – zeldzaam – met name. Van Lansberghe 1691, 117-159. Annard 1993, 15-23, en 56 waar een overzicht is te vinden van de rijksten van de stad, op basis van het Kohier Kapitale Schatting 1664; onder dezen bevinden zich vrijwel alle notabelen. Vgl. ook een samenvatting van het Haardstedenregister van deze zelfde jaren, aanwezig in de studiezaal van GAH. In Hulst komen we al notabelen tegen in juli 1523: toen werd in verband met het vaststellen van een doodvonnis gevraagd om 'advys vanden notablen deser stede'. GAH, RA, inv. nr. 1063, Gerechtsstukken. Met dank aan de heer A.J.H.M. Prinsen. Ook Hulsterambacht kende het verschijnsel notabelen: A.M.J. de Kraker, 'De Vier Ambachten en hun bestuur tijdens de vijftiende en zestiende eeuw', in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet (red.), 'Over den Vier Ambachten'. *750 jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk*, Kloosterzande 1993, 545-556, aldaar 554.
- ⁹ Van der Cruck solliciteerde na de dood van Wolfsen ook naar de functie van agent: GAH, SA, inv. nr. 76, Sollicitatie en recommendatie van Willem van der Cruck (1 en 3 september 1666). Zijn taakvervulling inzake de kerkbrand, als interim-agent, is goed af te lezen uit zijn declaraties (onder andere inzake de torenbouw: november 1663-juni 1664: GAH, SA, inv. nr. 441 P; over de periode mei 1664-april 1665: SA, inv. nr. 440, 14). Voor de benoemingen van Van der Cruck en Vos in 1667: GAH, SA, inv. nr. 2, Resolutiën van de magistraat 1667-1672, 11ro-12ro (3 en 4 januari 1667) met de benoemingen en de summiere instructies voor agent en procureur. Van der Crucks salaris ook in: SA, inv. nr. 248, Stadsrekening over 1672, 33ro. Vgl. Annard 1993, 34-35. Idem, "Het manieeren, besolliciteren en bevorderen van alle voorvallende zaeken." Professioneel lobbyen aan het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw', in: M.P.C.M. van Schendelen en B.M.J. Pauw (red.), *Lobbyen in Nederland. Professie en Profijt*, 's-Gravenhage 1998, 93-109.
- ¹⁰ L.J. van Apeldoorn, 'Het voortbestaan der parochies na de Reformatie', in: *Christendom en Historie 1930*, Kampen 1931, 22-63. Over Hulster parochie en tiendheffers o.m.: GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste Jaarrekening De Vriese, 3vo-5ro. Van Lansberghe, 1691, 62-63.
- ¹¹ Van Lansberghe 1691, 56-64. Annard 1993, 21. GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 226ro-227ro (17 december 1663), 228ro-229ro (14 januari 1664).
- ¹² Annard 1993, 37. P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst*, Hulst 1972, 325-330.
- ¹³ Groenveld 2001-2003, 25-26. Brand 1972, 232 (ooggetuigeverslag van een anonieme Hulstenaar). A.J.H.M. Prinsen en P. Stockman, 'De Tuyn ghesloten'. *Het beleg van Hulst anno 1645*, Hulst 1993, 57.
- ¹⁴ Dit schilderij bevindt zich in het stadhuis van Hulst. Zie W.N.Th.M.B. Gielen en A.J.H.M. Prinsen, *Jan Haak en zijn tijd*, Hulst 2004, 392, 442.
- ¹⁵ E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1929, 89. Idem, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1946, 68.
- ¹⁶ Het ongedateerde bestek in: GAH, SA, inv. nr. 441 E. Vgl. inv. nr. 764: Stukken betreffende het herstel van de toren, 1645-1669. De langdurig slechte toestand van de kerk blijkt uit correspondentie van februari 1654 met de Generaliteit (inv. nr. 441 O); zo ook uit een memorie door de tiendheffers d.d. 31 oktober 1659 (inv. nr. 536 B).
- ¹⁷ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 222ro-vo (20 november 1663).
- ¹⁸ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, Resolutiën der Staten-Generaal (RSG) 1663, 716vo (27 november), 723ro (3 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, Resolutiën van de Raad van State (RRvS) 1663 II, 383vo-384ro (4 december). Inv. nr. 621, Ingekomen stukken Raad van State 1663, Jean Hoiel namens Hulst aan Raad van State (22 november 1663). GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro. Inv. nr. 441 P, Declaraties van Willem van der Cruck 1663-1664 (3-5 december 1663). Dit is een zeldzame plaats waar de herkomst van kopij van een krant kan worden aangewezen. Vgl. M. Schneider, *De Nederlandse Krant. Van 'nieuwstydninghe' tot dagblad*, Amsterdam 1949, 54-56. I. Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, 's-Gravenhage 1998, 79-83. Het verhaal over de brand werd door de Haarlemse drukker/uitgever Abraham Casteleyn ook geplaatst in zijn *Hollandtze Mercurius van de jaaren 1661 tot 1665*, Haarlem 1666, 165-166.
- ¹⁹ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 391ro-392ro (7 december 1663). GAH, SA, inv. nr. 76, Van der Cruck aan Hulst (11 december 1663); inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 37ro-vo.
- ²⁰ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro-vo (27 en 28 november 1663). Inv. nr. 441 G, Inventaris van processtukken over 1663-1671, bijeengebracht door Van der Cruck ten dienste van Hulst en zijn advocaat Pieter van der Pol. Het reglement van 2 oktober 1613 in inv. nr. 786 N. Ongedateerd Hulsters commentaar daarop in de hand van Jacob de Vriese: inv. nr. 441 R. Zeeuws Archief te Middelburg (ZA), 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216, 'Corte staet van lasten ende schulden vande parochie kercke', opgesteld door Jacob de Vriese, 1671. Wat betreft IJzendijke: NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS II, 391vo (7 december 1663). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 24vo (30 april 1657).
- ²¹ Zie o.a. Annard 1993, 36-42.
- ²² NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 383vo-384ro (4 december), 391ro-392ro (7 december). Het citaat in inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 98vo (7 februari 1664).
- ²³ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 225ro-vo (27 en 28 november 1663).
- ²⁴ NA, 1.01.05, inv. nr. 3269, RSG 1663, 728ro (6 december). NA, 1.01.19, inv. nr. 84, RRvS 1663 II, 384ro en 391ro (4 en 7 december).
- ²⁵ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 226ro-227vo. (17-18 december 1663). NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari 1664).
- ²⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaraties Van der Cruck 1663-1664 (26, 31 december en 1 januari).
- ²⁷ NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari 1664). GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 228ro-229ro (14 en 15 januari

- 1664). Inv. nr. 441 Alg., Hulst aan Staten-Generaal (18 januari 1664). Het Kapittel van Kortrijk kampte bijvoorbeeld nog steeds met naweeën van de Tachtigjarige Oorlog. Nadat in 1645 Hulst en omgeving door de Republiek waren veroverd, was op 22 februari 1646 op de goederen van het Kapittel in deze streken beslag gelegd als vijandelijke eigendommen. Deze sequestratie was door de Vrede van Munster opgeheven (S. Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum 2009, 168, 173, art. 24 en 43). Maar de vredesregeling was nog niet toegepast, zodat het Kapittel nog steeds van inkomsten uit zijn Staats-Vlaamse goederen verstoken was. Pas na opheffing van het beslag zou het Kapittel zijn financiële verplichtingen nakomen. In juni 1664 werd het beslag echter opgeheven (GAH, SA, inv. nr. 536B, Kopie van een resolutie van de Raad van State, 3 juni 1664. NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari). Zie ook Corn. Cau e.a. (red.), *Groot Placaet-Boeck [...]*, 's-Gravenhage 1658-1797, III, 313-315).
- ²⁸ GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 25vo-29vo. De deskundigen namen op 12 januari de toren op. Inv. nr. 441 N, 'Estimatie van de vijf Meester Timmerlieden' (14 januari 1664): Pieter Melijn, Pieter Melis, Gillis van Waesberge, Willem Evertsz. van Neurden en Pauwels Hauwaert. Inv. nr. 441 N: De tekening door Willem Evertsz. Inv. nr. 441 O, Aanvulling van Hauwaert aan Hulst (24 januari 1664). Willem Evertsz. spelde zijn achternaam steeds zoals hier is aangehouden. Tijdgenoten konden dit soms al slecht lezen; anderen spelden 'Van Neurden' (bijvoorbeeld GAH, SA, inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 71vo-72ro. Inv. nr. 440 F, Rekest van vóór 5 februari 1666. Ook NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 389ro).
- ²⁹ GAH, SA, inv. nr. 441 Alg.: 'Taxatie tot de Reparatie van de Kerck' door Jacob de Vriese (ca. 14 januari 1664).
- ³⁰ NA, 1.01.19, inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Hulst aan Raad van State (18 januari). GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., Hulst aan Staten-Generaal (18 januari 1664).
- ³¹ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 232ro (19 juni 1664). Over de Hemony's: A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony*, Asten 1959. Ook het binnenkort te verschijnen boek van H.B. van der Weel, *De firma's François en Pieter Hemony. Klokken- en geschutsgieters in de Nederlanden (ca. 1640-1680)*, Hilversum 2011.
- ³² GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 96vo (niet gedateerde betaling, maar in ieder geval van vóór 1 april, het tijdstip waarop de volgende jaarrekening inging). Wat betreft het ontwerp voor een kruis en vaan, zie afbeelding 17 en noot 79.
- ³³ GAH, SA, inv. nr. 441 L 2, François Hemony aan Hulst (3 februari 1664). P.J. Brand, 'Klokken en beiaarden in Hulst door de eeuwen heen', in: *Jaarboek De Vier Ambachten 1976-1977*, 27-98, aldaar 48-60. H.B. van der Weel, "'Om het oude werk te vermaken dat geheel gebroken is". Twee Vlaamse uurwerkmakers in Hulst, met Hemony ter zijde', in: *Klok & Klepel* 96 (2006) 12-17.
- ³⁴ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 229ro-vo (17 januari 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 30vo-31ro. Inv. nr. 536 C, Jacob de Vriese aan Staten-Generaal (ongedateerd).
- ³⁵ ZA, 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216 (23 januari 1671).
- ³⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 L, François Hemony aan Hans Willem van Duyven, schepen en thesaurier van Hulst (9 juli 1665). Inv. nr. 76, Pieter Hemony aan Hulst (na 1 september 1670). Verband tussen ontwikkelingen in de torenarchitectuur en in de klokkenspellen is gelegd door Ter Kuile 1929, 5-9, 22-26. Zie ook A. Lehr, 't Lust ons op de klokketon om doorluchte torentransen eenen klokkedans te dansen', in: *Klok & Klepel* 85 (2003) 5-9. J. de Heer, *Het architectuurloze tijdperk. De torens van Hendrick de Keijser en de horizon van Amsterdam*, Amsterdam 2000.
- ³⁷ K.A. Ottenheym, *Philips Vingboons (1607-1678), architect*, Zutphen 1998, 126-127 en 153-172. Idem, 'Mathematische uitgangspunten van de Hollandse bouwkunst in de 17de eeuw', in: *De Zeventiende Eeuw* 7 (1991) 1, 17-35. Zelf publiceerde Vingboons *Afbeeldings van de voornaemste Gebouwen uyt alle die Philips Vingboons geordineert heeft*, Amsterdam 1648. Over contacten tussen Vingboons en Hemony: Ter Kuile 1929, 97: Vingboons en een Hemony waren beiden in 1661 en 1662 van mei tot eind oktober tegelijk in Kampen. De geciteerde bron – de stadsrekening – geeft echter geen voornamen; het is waarschijnlijk, dat het hier niet ging om François Hemony, maar om diens broer Pieter, een zelfstandig klokkengieter die echter soms als vertegenwoordiger van zijn broer optrad. Vriendelijke mededeling van mevr. drs. H.B. van der Weel.
- ³⁸ De bedoelde tekeningen zijn niet bewaard. De prenten bevinden zich in GAH, SA, 441 E 1. De gravure door H. von Winterstein werd uitgegeven door de weduwe Arent Petersen, 'Nederlandsche Buch und Kunstthändler bey der Bers' te Hamburg. Zie over de Hamburgse beiaarden door Hemony: Lehr 1959, 108. François Hemony had in 1661 in de nieuwe torenbekroning van de Katharinenkirche een nieuwe beiaard geleverd; deze werd twee jaar later al verplaatst naar de Nikolaikirche.
- ³⁹ GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664 (22 januari-8 februari 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 31ro-vo.
- ⁴⁰ NA, 1.01.05, inv. nr. 3270, RSG 1664, 7 februari. GAH, SA, inv. nr. 764 I 2, Kopie van deze resolutie (7 februari 1664).
- ⁴¹ NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 92vo-93ro (9 februari).
- ⁴² GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 32ro.
- ⁴³ Veel gegevens over Pieter Noorwits zijn verzameld door G.H.P. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede'. Arent van 's-Gravesande (ca.1610-1662), architect en ingenieur*, Leiden 2005. Zie verder: P.T.E.E. Rosenberg, 'Huis 's-Hertogenbosch, een Hollands huis in Middelburg', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 81 (1999), 36-57, aldaar vooral 49-51.
- ⁴⁴ Steenmeijer 2005, 13-63.
- ⁴⁵ M.D. Ozinga, *Protestantsche kerken hier te lande gesticht, 1596-1793. Onderzoek naar hun bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis*, Amsterdam 1929, 157. Met dank aan mevr. A. Landheer-Roelants voor vriendelijke mededelingen betreffende Noorwits' persoon en zakelijke transacties in Den Haag.
- ⁴⁶ Steenmeijer 2005, 304 n. 360.
- ⁴⁷ Steenmeijer 2005, 13. Haags Gemeente Archief (HGA), Regesten van Transportakten (RTA) 1640-1649, regest nr. 2460 (2 december 1648). Het pand aan de Wagenstraat gaf hij in 1662 aan zijn dochter Maria als huwelijksgeven: RTA 1660-1669, regest nr. 207 (13 januari 1662). HGA, Oud Notariëel Archief (ONA), inv. nr. 48, Notaris Anthonij van der Drift, 737-746 (20 september 1638); inv. nr. 55, Notaris Anthonij van der Drift, 4ro-vo (29 januari 1645); inv. nr. 605, Notaris Willem Guldemont, 322ro-323vo (7 april 1663).

- ⁴⁸ Over de groei van Den Haag: C.J.J. Stal, *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, 's-Gravenhage 1998, 35-69. HGA, Oud Archief (OA), inv. nr. 1233, Rekeningen tesorier 1637, 115 ro-vo. ONA, inv. nr. 70, Notaris Pieter Pietersz. Groenewegen, 44ro-vo (13 mei 1634). RTA 1630-1639, regest nr. 807 (16 mei 1634).
- ⁴⁹ HGA, RTA 1630-1639, regest nr. 1457 (25 juli 1637). RTA 1640-1649, regest nr. 412 (1 mei 1641); nr. 632 (10 januari 1642); nr. 640 (21 januari 1642); nr. 641 (22 januari 1642). ONA, inv. nr. 150a, Notaris Pieter Vroesen, 58ro-vo (22 maart 1639, doorgestreept). Ozinga 1929, 97. De aantallen transporten zijn gebaseerd op tellingen van de regesten der transportakten.
- ⁵⁰ HGA, Archief Sociëteit van 's-Gravenhage, inv. nr. 134, Kohier van sinds 1632 nieuw gebouwde of verbeterde huizen. HGA, RTA 1651-1660, regest nr. 468 (16 december 1654). Steenmeijer 2005, 300-301 n. 115. HGA, ONA, inv. nr. 1024, Notaris Philips Vermaet, 318 ro-vo (20 juli 1684).
- ⁵¹ Steenmeijer 2005, 44-48. K.A. Ottenheim, 'Architectuur', in: J. Huisken e.a. (red.), *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995, 154-199, aldaar 198-199.
- ⁵² Steenmeijer 2005, 47-60.
- ⁵³ J.J. Terwen en K.A. Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669), Architect*, Zutphen 1993, 130-139. Steenmeijer 2005, 251-252. Rosenberg 1999, 50-51. Pieter ondertekende in 1638 de scheiding van de boedel van zijn schoonouders met 'Noor Wittius': HGA, ONA, inv. nr. 48, Notaris Anthonij van der Drift, 737 en 746 (20 september 1638). Zie afbeelding 9.
- ⁵⁴ Ozinga 1929, 83-88, 169-173. Steenmeijer 2005, 262-266. P. Sijnke en A. van Waarden-Koets (red.), *De Oostkerk, 'Een heerlyk stuk der Hedendaagsche Bouwkunde'. Geschiedenis en restauratie van de Middelburgse Oostkerk*, Goes 1997, 17-49, 93-111.
- ⁵⁵ NA, 3.01.27.01, Archief Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen, I, inv. nr. 50, Memorialen van lopende zaken 1643-1649, 94ro (6 juli 1645); hier wordt ook genoteerd dat de aanstelling op 3 juli inging. Vgl. inv. nr. 499, Commissieboek E, 1626-1682, 103vo-104ro (7 juli 1645), waar op 104ro in een apostille achteraf is bijgeschreven dat Noorwits in juli 1652, nu de enige contrerolleur, op zijn verzoek salarisverhoging kreeg. Ozinga 1929, 156-159 (o.a. de Commissie van Noorwits). Wat betreft de hoogte van het salaris: in deze jaren gold in Holland als een modaal salaris 350 gulden per jaar. Het salaris van Noorwits was, zeker vergeleken met dat van collega's, niet hoog, maar moest worden goedgeemaakt door emolumenten.
- ⁵⁶ Over dergelijke functies zie Steenmeijer 2005, 24-26, 63-64, 365 n. 398-405. Ook Ozinga 1929, 97 en n. 4.
- ⁵⁷ Plattegronden van het complex rond het Binnenhof zijn te vinden in J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*, 's-Gravenhage 1980.
- ⁵⁸ Steenmeijer 2005, 13. Voor zijn eerdere werkzaamheden voor de Staten van Holland, tot 30 juni 1645 – precies totaal zijn aanstelling – keerde de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen hem op 11 augustus 1645 600 gulden uit. NA, 3.01.27.01, Grafelijkheids Rekenkamer, inv. nr. 50, Memorialen 1643-1649, 94ro (resolutie van 11 augustus 1645 tot uitvaardiging van een betalingsordonnantie, als apostille bijgeschreven bij 6 juli 1645).
- ⁵⁹ Terwen en Ottenheim 1993, 163-172. Thans vergadert in deze zaal de Eerste Kamer.
- ⁶⁰ K.A. Ottenheim en G. van Tussenbroek, "'t Opbouwen van een nyeuwe kercke". Bouwgeschiedenis en architectuur', in: A. Landheer-Roelants (red.), *Uit Padmoes verzezen. De Nieuwe Kerk in Den Haag*, Utrecht 2011, 28-59. Ozinga 1929, 93-100. Terwen en Ottenheim 1993, 211-212. F.P. Wagenaar, *'Dat de regering niet en bestaet by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen'. De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucrativering*, Hilversum 1999, 166-173.
- ⁶¹ Terwen en Ottenheim 1993, 147-152.
- ⁶² Terwen en Ottenheim 1993, 212-213. Noorwits had ook contact met diverse leden van de familie Pauw. De broer van Adriaen sr., Reinier, was president van de Hoge Raad, op grond daarvan ook van de Sociëteit, en legde de eerste steen van de Nieuwe Kerk. Zie over deze familie: Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, Haarlem 1903-1905, 191-202.
- ⁶³ Steenmeijer 2005, 306 n. 438 en n. 439.
- ⁶⁴ Th. Haakma Wagenaar, *De bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht*, Rotterdam 1936, 324, 338. Het model is bewaard gebleven en bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht.
- ⁶⁵ Rosenberg, 'Huis 's-Hertogenbosch', passim. *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 81 (1999) 10-12. C.W. Fock, 'Achttiende-eeuwse interieur-elementen in Vlasmarkt 51 te Middelburg', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* 85 (2003) 46-49. Terwen en Ottenheim 1993.
- ⁶⁶ Wagenaar 1999, 168-169. Noorwits werd op 11 februari 1669 in deze kerk begraven.
- ⁶⁷ GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 101ro. Het ging hier dus om een driedimensionaal model, van hout gemaakt. In deze tijd werd de term model echter ook gebruikt als synoniem voor tekening – in Hulst op 14 januari een 'model op pampier' genoemd. Zie E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*, Zwolle 2006.
- ⁶⁸ GAH, SA, inv. nr. 437, Tweede jaarrekening De Vriese, 69ro-vo.
- ⁶⁹ GAH, SA, inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruick 1663-1664, 26 februari en 8 maart. OA, inv. nr. 76, Van der Cruick aan Hulst (8 en 11 maart 1664).
- ⁷⁰ Onder andere GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 118ro (betaling aan Joannes van der Schaeff voor het vervaardigen van tekeningen), 120ro (betaling aan Pieter van Staeyen die diverse teksten kopieerde, in dit geval het bestek voor het te leveren uurwerk). Zo ook een ongedateerde uitbetaling aan Van der Schaeff in GAH, SA, inv. nr. 441 F 2.
- ⁷¹ De eerste tekening (in GAH, SA, inv. nr. 441 E 10) toont de tweede geleding van de toren met galmgat, zuil, balustrade en doorsneden van de 'tafelmenten' daarboven en eronder, met detailtekeningen naar afbeeldingen in de voorbeeldenboeken van Scamozzi. De tweede tekening (inv. nr. 441 E 9) geeft een doorsnede van het houten raamwerk van de constructie. Noorwits' handschrift kan worden vastgesteld in de tekeningen betreffende het huis van Abraham van Beveren, die zijn gereproduceerd door Steenmeijer 2005, 251-252, en hier, afb. 10, en van Noorwits' eigen handtekeningen. Het handschrift van Joannes van der Schaeff o.a. in GAH, SA, inv. nr. 441 C (12 november 1664, 30 maart 1666 en 11 januari 1667), 441 F 2 (ongedateerde declaratie) en 441 I (3/12 januari 1667). Het gebruik van de tweede tekening tijdens het werk zou kunnen worden afgeleid van enkele rekensommetjes in de rechter benedenhoek.

- ⁷² GAH, SA, 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664, 8, 11, 20, 26, 27 maart 1664. Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 119vo: betaling van £ 3.6.8 aan Jan Perry 'over een Reijse naer den Hage tot haelen van de Bestecken van onder Signeur Noorwits'.
- ⁷³ Een exemplaar hiervan in: GAH, SA, inv. nr. 764 I 6. Het stuk werd gedrukt door Adriaen Claessen Jager te Hulst.
- ⁷⁴ GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., zonder datum, 26 maart, 4 en 8 april 1664. Inv. nr. 288 G, 3 juli 1664. Inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664: de procureur zond op 27 maart het bestek met begeleidende brief naar Antwerpen.
- ⁷⁵ Het bestek in GAH, SA, inv. nr. 764 I 6.
- ⁷⁶ Een Rijnlandse voet mat 31,4 cm.
- ⁷⁷ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek van de toren. Dit hergebruik gold trouwens ook voor bewaard gebleven baksteen, waarmee de binnenmuur van deze geleding kon worden gemetseld (art. 11), en voor oude muurankers (art. 40). Vgl. voor ander hergebruik van balken, ijzer en nagels: SA, inv. nr. 451, Derde rekening (1665), 5vo. SA, inv. nr. 441 F 2, Rekening voor delen hout, die aan Willem Evertsz. van Neuirden worden verkocht (18 april 1666).
- ⁷⁸ Deze stenen zijn thans ingemetseld in diverse muren van het stadhuis van Hulst.
- ⁷⁹ In het Hulster archief bevinden zich twee ongedateerde offertes voor het kruis: één in GAH, SA, inv. nr. 441 E; de tweede in inv. nr. 536 P, ondertekend door Herman Corthuys, de Antwerpse uurwerkmaker. Het lijkt erop, dat deze aanbiedingen, waarin nog sprake is van een appel en een peer van de toren, thuis horen bij de plannen van 14 januari voor herbouw van de oude toren. Hierbij lijkt te horen een schets voor het beoogde kruis met vaan in hetzelfde inv. nr. 536 P. Betreffende de uiteindelijk aangebrachte opbouw boven de gesloten peer: GAH, SA, inv. nr. 441 D: Rekening van koperslager Jaques Persoons uit Antwerpen à 144 gulden voor 'het maeken van de Appel [hiermee is bedoeld de bol boven de peer], ende Leeu ende Croone van roedt cooper aen het Cruys tot den toeren van Hulst' (19 november 1665). De term 'belfroit' werd in de vorm 'beelfroit' ook gebruikt in Goes in 1618: C. Dekker, *Een schamele landstede. Geschiedenis van Goes tot aan de Satisfactie in 1577*, Goes 2002, 461.
- ⁸⁰ De Noyelle ondertekende met een merk. Zie o.a. GAH, SA, inv. nr. 441 C, Rapport aannemers (12 november 1664). Inv. nr. 441 D, De Noyelle aan Hulst (27 mei 1664). Inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 33ro. Zo ook vele acquitten in SA, inv. nr. 440 C, 440 D en 440 F.
- ⁸¹ NA, 1.01.19, inv. nr. 85, RRvS 1664 I, 259ro-vo (30 april). Inv. nr. 622, Ingekomen stukken Raad van State 1664, Van Asperen en Van Vrijbergen aan Raad van State (18 maart 1664). GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 32vo-34ro. Zie ook inv. nr. 441 P, Declaratie Van der Cruck 1663-1664 (18 april-27 mei): de procureur leverde hiervoor weer tal van stukken bij de Raad van State af.
- ⁸² GAH, SA, inv. nr. 441 D, De Noyelle aan Hulst (zonder datum en 27 mei 1664).
- ⁸³ GAH, SA, inv. nr. 437, Eerste jaarrekening De Vriese, 118 ro-vo. Hem werd £ 1.12.4 Vlaams uitgekeerd.
- ⁸⁴ GAH, SA, inv. nr. 440, 18, Declaratie Van der Cruck 1665-1666 (28 augustus 1665).
- ⁸⁵ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 36.
- ⁸⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Visitatie van 1 april 1666.
- ⁸⁷ Zie de tekening van corpus, balustrade, zuil, kapiteel en hoofdgestel van de tweede geleding: GAH, SA, inv. nr. 441 E 10. Een Antwerpse voet mat 28,68 cm; vgl. noot 76. Dr. G.H.P. Steenmeijer deelde mij vriendelijk mee, dat de hier aangegeven constructiewijze ongewoon was, maar ook is toegepast bij de bouw van de zaal van de Staten van Holland, waarmee Noorwits, zoals vermeld, eveneens ruime bemoëienis had.
- ⁸⁸ GAH, SA, 441 C, 12 november 1664. Zie wat betreft het keteldak ook nog: inv. nr. 441 E (4 augustus 1665). Overigens werden de dakkapellen in dit dak niet precies boven, maar juist in afwisseling met die in het koeverdak geplaatst, zoals te zien is op de foto uit ± 1875, hierna genoemd in noot 107, en afgebeeld als afb. 23.
- ⁸⁹ GAH, SA, 441 E, in het handschrift van Danckaert (ongedateerd). Volgens de betalingen maakte hij de berekeningen samen met Ridder en Van der Schaeff: GAH, SA, inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 66ro-vo.
- ⁹⁰ Van Lansberghe 1691, 56-57.
- ⁹¹ GAH, SA, inv. nr. 766 I 2, Joanna Haghens, weduwe van Jan de Mol, aan Hulst (13 april 1666). De tekening in: inv. nr. 766. Voor verblijf van Pauwels bij Ferdinande Geschie van 12 t/m 15 januari 1665 declareerde de laatste bij het stadsbestuur £ 1.13.4: inv. nr. 440 F (17 en 21 april 1665). Het vervoer van het uurwerk: inv. nr. 437, Derde jaarrekening De Vriese, 70ro-vo. In deze en volgende rekeningen ook de betalingen aan Van Neuirden: Derde jaarrekening, 71vo-72ro; Vierde jaarrekening, 56ro. Betaling van licent en tol voor het invoeren van het uurwerk staan vermeld in de Vierde jaarrekening, 54 ro, zo ook de levering door touwslager Joris Cloeck van touwen voor het ophangen van de gewichten: 55vo-56ro.
- ⁹² GAH, SA, inv. nr. 441 D, Bernaert Maes aan Hulst (7 april 1665). Betreffende Olivier van den Driesschen: inv. nr. 440 F, nr. 46, kwitantie door Van den Driesschen voor deze ontwerpen, betalingsopdracht en ontvangstbewijs, laatstelijk gedateerd 4 februari 1667. Van den Driesschen werd ook betaald voor het vergulden van vier piramiden boven enkele dakvensters, en voor het schilderen van vier wijzers voor het uurwerk: inv. nr. 439, Derde jaarrekening De Vriese, 70vo; Vierde jaarrekening, 55ro-vo. Abraham Eyckens, de steensnijder, wordt genoemd in de Eerste jaarrekening, 122vo-123ro. Mogelijk werkte hij samen met de steenhouwer Hubrecht de Blaterre, die op dezelfde plaats in deze rekening wordt genoemd.
- ⁹³ GAH, SA, inv. nr. 441 A 2, De Noyelle aan magistraat van Hulst (6 december 1666).
- ⁹⁴ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Visitatierapport van 1 april 1666. Inv. nr. 440/18, Declaratie Van der Cruck juni 1665-juni 1666 (28 augustus). Inv. nr. 437 vermeldt diverse betalingen aan de inspecteurs 'over t'opsicht [...] int maecken vanden Toorn', 'voort opnemen vanden Thoorn', voor visitatie van het metselwerk: Derde jaarrekening De Vriese, 66ro, 69vo-70ro, 70vo-71ro.
- ⁹⁵ GAH, SA, inv. nr. 440 F, Rekest van Willem Evertsz. van Neuirden aan de magistraat van Hulst, opgesteld door notaris Jacob Cappron te Hulst (vóór 5 februari 1666). Van Neuirden zou met deze werkzaamheden 300 gulden verdienen, vroeg om 200 gulden wegens zijn voortijdig stoppen met het werk, maar kreeg slechts tien ponden vlaams, ofwel 60 gulden.
- ⁹⁶ GAH, SA, inv. nr. 441 C, Rapporten van inspecteurs (30 maart en 1 april 1666).
- ⁹⁷ GAH, SA, inv. nr. 441 L, François Hemony aan burgemeester Van Duyven (29 oktober 1666).

- ⁹⁸ GAH, SA, inv. nr. 441 C, 9 november 1666.
- ⁹⁹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Van der Cruick aan Raad van State (25 november en 15 december 1666); rekest van aannemers aan Raad van State (zonder datum); inv. nr. 76, De Vriese aan Van der Cruick (10 december 1666). Overigens waren er ook wel financiële conflicten tussen magistraat en aannemers. Op 5 december 1666 besloot de magistraat tenminste twee werkbazen te laten arresteren omdat zij steeds maar geen bier- en verblijfkosten voor hun personeel hadden betaald aan de weduwe van Pieter de Poorter. De dreiging leidde direct tot een oplossing (GAH, SA, inv. nr. 440 C).
- ¹⁰⁰ NA, 1.01.19, inv. nr. 488, Generale Index RvS, s.v. Hulst (25 november 1666). GAH, SA, inv. nr. 441 C, Inspecteurs aan Hulst (11 januari 1667); inv. nr. 441 I, Inspecteurs aan Hulst (3, 12 en 19 januari 1667).
- ¹⁰¹ Zie o.a. NA, 1.01.19, inv. nr. 86, RRvS 1685 I, 134vo-135ro (27 februari 1665): de Raad machtigt de Hulstenaren om van de tiendheffers betaling te eisen. Inv. nr. 488, Generale Index, s.v. Hulst, op 5 januari 1666 werden de kerkmeesters gemachtigd om een omslag te doen, die voor tweevijfde zou drukken op het stedelijke deel van de parochie, en voor drievijfde op het deel buiten de stad. Vgl. ook GAH, SA, inv. nr. 76, 17 oktober 1670; inv. nr. 441 G, Inventaris van processtukken, verzameld door Van der Cruick voor advocaat Pieter van der Pol (1672); inv. nrs. 441 P, Q, R en T, Stukken betreffende de processen tegen de tiendheffers en de magistraat van Hulsterambacht (1663-1676). ZA, 8.1, Archief Hulsterambacht, inv. nr. 216, Hulsterambacht aan Hoge Raad (23 januari 1671); Verdeling betaling klokken (18-20 april 1676). Inv. nr. 1802, Varia, 'Reeckeninghe ende Balance' 1664 en 1665. Brand 1972, 311-312, 325-330.
- ¹⁰² Een paar honderd 'acquitten' betreffende betalingen tijdens de bouw zijn bewaard gebleven in: GAH, SA, inv. nrs. 440 C, 440 D, 440 F, 441 A 2 en 441 F 2. Over de levering van het carillon: Van der Weel 2006, 17, Brand 1976-1977, 60.
- ¹⁰³ GAH, SA, inv. nr. 441 Alg., Handgeschreven 'plackbrief' voor de aanbesteding van 8 april 1669 (niet gedateerd). Inv. nr. 441 A 1 bevat een uitnodiging aan de tiendheffers voor bijwoning van de aanbesteding.
- ¹⁰⁴ GAH, SA, inv. nr. 1, Resolutiën van de magistraat, 229vo (22 januari 1664); inv. nr. 288 H, Kwitantie en accoord (20 en 22 juni 1664); inv. nr. 457, Derde rekening (1665) 5ro; inv. nr. 288 J, Eerder plan inzake het orgel (14 augustus 1663) en betalingen aan Crusen (14 en 17 april 1665 en 9 mei 1665); andere betalingen aan Crusen: inv. nr. 440 F nr. 39 en 40.
- ¹⁰⁵ GAH, SA, inv. nr. 440 C, Abraham de Vos brengt met één à twee man personeel de preekstoel en de diakenbanken terug in oude staat (4 t/m 11 december 1666). Ook het Louis Isoré-orgel uit 1612 onderging ten slotte, in 1685, een tamelijk uitgebreide restauratie door de orgelbouwer Friderich Knobol/Frederick Cnobolo. Een toen gemaakte tekening van de buitenzijde en de zijkant van de kap van het instrument, een restauratieoverzicht en een keuringsrapport door de Goese organist Pieter Gadrière in: GAH, SA, inv. nr. 536. Vgl. Brand 1972, 311: in 1686 was de kerk pas geheel klaar.
- ¹⁰⁶ Gielen en Prinsen 2004, 316-317, 320-321, vgl. ook 416 (Gezicht op Hulst door B.A. Wilking, 1878).
- ¹⁰⁷ Gielen en Prinsen 2004, 340 (Spilman), 318-319, 329, 359. Voor de tekening van De Stuers: Archief Victor de Stuers, Huis De Wiersse, Vorden. De foto uit ± 1875 is eigendom van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' te Hulst.
- ¹⁰⁸ Ter Kuile 1929, 80-98. K.A. Ottenheym, P. Rosenberg en N. Smit, *Hendrick de Keyser. Architectura Moderna. Moderne Bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*, Amsterdam 2008, 64-71.
- ¹⁰⁹ Ottenheym 1995, 187-189.
- ¹¹⁰ Ter Kuile 1929, 67-71, 79-94. Ottenheym e.a. 2008, 65-68.
- ¹¹¹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 13.
- ¹¹² Ottenheym e.a. 2008, 66.
- ¹¹³ Ottenheym 1995, 162. Over Scamozzi's opvattingen en zijn invloeden in de Republiek: K.A. Ottenheym, H. Scheepmaker, P. Garrin en W. Vroom, *Vicenzo Scamozzi, Venetian Architect. The Ideas of a Universal Architecture. Villas and Country Estates*, Amsterdam 2010. Scamozzi's behandeling van de Ionische voluut in kapitelen boven zuilen werd in de Republiek door Jacob van Campen voor het eerst ook toegepast bij kapitelen boven pilasters.
- ¹¹⁴ Ter Kuile 1929, 81-85, 94-96. Ottenheym 1995, 155-158.
- ¹¹⁵ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 43-45.
- ¹¹⁶ Afgewogen zou kunnen worden, of het hier soms om een met lood bedekte, geschulpte afdekrand ging, zoals Noorwits aanbracht in de lantaarn van de Nieuwe Kerk in Den Haag. Met name de foto van ± 1875 lijkt die mogelijkheid echter uit te sluiten: tussen de kapiteelachtige opbouwen boven de stijlen is steeds een volledige opening totaal de kroonlijst erboven te zien.
- ¹¹⁷ GAH, SA, inv. nr. 437, Vierde jaarrekening De Vriese, 53ro (betaling van £ 33.6.8 Vlaams); Zesde jaarrekening, 47ro. (betaling van £ 45.16.8 Vlaams).
- ¹¹⁸ Aldus Ottenheym in: Landheer-Roelants (red.) 2011, 44-51.
- ¹¹⁹ GAH, SA, inv. nr. 764 I 6, Bestek, art. 7 en 44.
- ¹²⁰ Ottenheym 1991, 17.